

Prevare, prevarantstvo in prevaranti: preliminarna kriminološka analiza

Zoran Kanduč*

»Domišljavci. – Mi smo izložbe, v katerih – da bi preslepili sami sebe – stalno razvrščamo, zakrivamo ali osvetljujemo svoje domnevne lastnosti, ki nam jih pripisujejo drugi« (Nietzsche 2004: 211).

»Točka poštenosti ob prevari. – Pri vseh velikih goljufih lahko opazujemo proces, kateremu dolgujejo svojo moč. V samem dejanju prevare, med vsemi pripravami, v grozljivosti glasu, izraza, kretenj, sredi učinkovite scenarije jih obide prepričanje vase, in to prepričanje je tisto, ki tako čudežno in prepričljivo govori okoli stoječim. Utemeljitelji religij se od velikih goljufov razlikujejo po tem, da ne morejo iz tega stanja samoprevare, ali pa imajo zelo redke tiste svetle trenutke, ko jih premaga dvom; običajno se tolažijo tako, da te svetle trenutke pripisujejo zlemu nasprotniku. Da se lahko prvi kot drugi zdijo sijajni, potrebujejo samoprevaro. Kajti ljudje verjamejo v resnico tega, v kar se močno verjame« (Nietzsche 2005: 60).

Raznovrstne oblike varanja so tesno spete z »likom in delom« storilcev kaznivih dejanj. Ti si namreč običajno prizadevajo, da bi tako ali drugače prikrili svojo vpletenost v kriminalne dejavnosti, npr. v razmerju do oškodovancev in/ali akterjev formalnega in neformalnega družbenega nadzorstva. Še več, kršilec veljavnih kazenskoopravnih norm želi dokaj pogosto skriti svojo »kriminalnost« tudi pred samim sabo, npr. s pomočjo racionalizacij ali »nevtralizacij« protipravnega ali nemoralnega ravnanja (in tako ohraniti pozitivno samopodobo ali samospoštovanje). Po drugi strani pa vara tudi kazenskoopravni sistem, npr. z ustvarjanjem videza/vtisa, da je v splošnem usmerjen zoper najhujše primerke družbeno škodljivih ali nevarnih pojavov (oziroma storitev ali opustitev). A to še ni vse. Najrazličnejše prevare in samoprevare so – v večjem ali manjšem obsegu – tako rekoč konstitutivna in po vsej verjetnosti tudi neodpravljiva razsežnost naših individualnih življenj ter kolektivnih praks (oziroma nenehne reprodukcije družnega »reda«). Zato ni presenetljivo trditi, da si skoraj ni mogoče zamisliti, kako bi lahko kapitalistični svetovni sistem deloval brez nenehne »goljufanja«, npr. brez vere v splošno blagodejnost stalne gospodarske »rasti« (in konkurenčnih spopadov na trgu), brez domala povsod navzoče ekonomske propagande (oziroma oglaševanja ali reklamiranja), brez objektivne iluzije o svobodi prodajalcev delovne sile in nakupovalcev komercialnega blaga, brez obljub tostranske »odrešitve« (oziroma »samorealizacije« ali neskaljenega/popolnega užitka) v porabniških praksah (zlasti v tistih, ki se navezujejo na družbeni položaj in objekte fantazijskih konstruktov) ... In ne nazadnje, mar ni ravno zoprn globok občutek prevaranosti ena od precej pomembnih prvin (po)tranzicijske ali posocialistične »zavesti« (npr. v zvezi z zelo razširjenim mnenjem, da »so nas stari in novi pripadniki družbenih elit nesramno nategnili« in da se – še huje – tega sploh še niso naveličali početi)?

Ključne besede: prevare, storilci, kriminalne dejavnosti, svetovni kapitalistični sistem, države v tranziciji, post-socialistične države

UDK: 343.721 : 316.323.6

Uvodne opazke o (samo)prevarah

Nikakršna skrivnost ni, da se oznaka »kriminaliteta« nanaša na kalejdoskopsko množstvo dejanj (ali vedenjskih vzorcev), med katerimi pa vseeno ni pretirano težko razbrati »trdega jedra« (*hard core*), ki ga je mogoče – vsaj na kriminološki Prokrustovi postelji – razčleniti v tri zares temeljne kategori-

je, in sicer na (pojavno in neredko tudi vrednostno) bolj ali manj različne primerke kraj, prevar in telesnega nasilja (sem je treba kajpak prišteti tudi grožnje). Njihova skupna lastnost je predvsem ta, da so dovolj očitno zanikanje (pogojev možnosti) svobodne menjave¹ med formalno enakimi (oziroma pra-

* Zoran Kanduč, izredni profesor za kriminologijo, znanstveni svetnik na Inštitutu za kriminologijo pri Pravni fakulteti, Poljanski nasip 2, Ljubljana.

¹ Svobodna menjava temelji načeloma na dveh bistvenih pogojih. Prvi je odsotnost fizične prisile, grožnje in prevare, drugi pa se nanaša na prisotnost pogodbenih strank, ki prostovoljno – in po možnosti v skladu z svojimi dozdevnimi interesi – upravljajo to, kar »pač« imajo v lasti (npr. delovno silo ali proizvodna sredstva). Menjalna svoboda je v tem pogledu nesporno psihološko »dejstvo« (oziroma pojav, ki

vno-politično izenačenimi²) subjekti,³ tj. lastniki vsakovrstnih dobrin (npr. delovne sile, telesa, časa, denarja, materialnih in moralnih objektov). Prevara (*act of deception*) je nedvomno precej (oziroma še najbolj) podobna kraji (*theft*), včasih že do te mere, da ju je vse prej kot enostavno razločiti (ne le pojmovno, marveč tudi normativno). Prevaranec – oseba, ki se znajde v stanju prevaranosti (neredko po zaslugi lastne naivnosti, neumnosti, lahkovernosti, neizkušenosti, neizobraženosti, ne-bogljivosti, malomarnosti ali pohlepa) – je namreč »okraden« (tj. protipravno gmotno ali še kako drugače oškodovan) na način, ki implicira njegovo sodelovanje (če že ne aktivno, pa vsaj pasivno) in hkrati neustrezno zaznavanje ali razumevanje prevarantovih skrivnih nakan (oziroma storitev ali opustitev).

ga posameznik zaznava povsem ustrezno, vsaj na bolj ali manj varljivi ravni zavestnega jaza), obenem pa je tudi strukturni vir objektivne iluzije (tj. ideološke predstave v strogem pomenu), da je kapitalizem družbeni sistem, ki ne implicira prisile ali nasilja nad delavci (oziroma njihovega nenehnega izkoriščanja in zatiranja). Ti namreč vstopajo v delovno razmerje prostovoljno: v tovrstne transakcije jih ne silijo kapitalisti (ali kupci njihove delovne sile), marveč že »gola« ekonomska nuja (potreba po preživetju ali razmeroma spodobnem življenju), podprta z značilno meščansko/moderno normo (prim. Rogue 2005: 85–87), ki zapoveduje, da mora imeti uživanje porabniškega blaga svoj »alibi« v plačani zaposlitvi (ali pridobitni dejavnosti). Ključni trik ideološke alkimije je torej, da se mora prodajalec delovne sile svobodno odreči svoji svobodi (vsaj pri mezdnem ali heteronomnem delu, ki pa posamezniku vendarle vampirsko posrka glavnino življenjskega časa in energije). Z drugimi besedami: delavec se je prisiljen prostovoljno podrediti oblasti gospodarjev, ki jim ustvarja dobiček, in sicer tako, da jim brezplačno daje presežno vrednost, tj. izvor neskončne akumulacije kapitala (prim. Reiman 1998: 199–201). Na to »prevarantsko« razsežnost kapitalistične ideologije je sicer opozoril že Marx: »Sfera cirkulacije ali menjave blaga, v katere mejah se gibljeta nakup in prodaja delovne sile, je bila zares prvi zemeljski raj prirojenih človekovih pravic. V njej vladajo edino svoboda, enakost, lastnina in Bentham. Svoboda! Kajti ravnanje kupca in prodajalca nekega blaga, npr. delovne sile, določa samo njuna svobodna volja. Pogodbo sklepata kot svobodni, pravno enakovredni osebi. Pogodba je končni rezultat, v katerem dasta svoji volji skupen pravni izraz. Enakost! Kajti v odnosu drug do drugega sta samo kot posestnika blaga in menjata ekvivalent za ekvivalent. Lastnina! Kajti vsak razpolaga samo s svojim. Bentham! Kajti vsak od obeh ima skrb le s samim seboj. Edina moč, ki ju pripelje skupaj in v neko razmerje, je moč njune sebičnosti, njunih posebnih koristi, njunih privatnih interesov« (1998: 13).

² Izenačenost ljudi (v okviru kapitalističnega sistema in njegove ideologije) je kajpak zgolj formalna, pravzaprav fiktivna, a vendarle tudi realna vsaj v tem smislu, da država načeloma varuje vsakogar kot nosilca (ali utelešenje) lastninske pravice nad tem, kar pač ima v svoji lasti (predvsem v odvisnosti od naravne, družbene, politične in pravne »loterije«). Vsebinska lastninske pravice – npr. dejstvo, da imajo nekateri ogromno, drugo veliko, tretji malo, četrti pa tako rekoč nič (razen morda samega sebe) – je s sistemskega vidika nepomembna, čeravno je v praksi ključna, saj določa količino in kakovost posameznikove moči (in navsezadnje tudi njegove svobode, razumljene kot

Čeprav je mogoče oznako »prevara« v številnih kontekstih – in brez večjih komunikacijskih zapletov ali nesporazumov – nadomestiti z besedami, kot so »goljufija«, »sleparija« ali »potegavščina« (oziroma »nateg«), se zdi, da je v množici bolj ali manj sorodnih poimenovanj prav ta izraz pomensko najširši. No, to pa je tudi razlog, da je »prevaro« težko zares natančno opredeliti. Vseeno je treba vsaj poskusiti. Recimo, da je varanje nekaj, kar meri na (po)ustvarjanje videza, ki ne ustreza »dejanškemu« stanju, torej nekakšno zavajanje ali prikrievanje »resnice«. Tisti, ki vara (in to nikakor ni nujno zgolj človeška žival⁴), skuša v »objektu«, na katerega je usmerjeno njegovo delovanje (storitve ali opustitve), ugnezditi tako ali drugačno zмотo, iluzijo ali zablodo, namreč napačno prepričanje, mnenje ali predstavo (oziroma neustrezno pričakovanje). Vara se seveda na zelo različne načine (in najbolj nadarjenim sleparjem se vedno znova posreči, da svoje bojda nič hudega sluteče žrtve presenetijo – in opeharijo – s kakšno novo zvijačo, pogosto tudi s pomočjo najsodobnejše znanosti in vrhunske tehnologije). Varati je mogoče, denimo, z lažjo (a tudi z resnico, in to predvsem tedaj, ko pričakujemo, da nam bo prevarant lagal), molčanjem, onemogočanjem (ali vsaj oteževanjem) dostopa do informacij, preusmerjanjem pozornosti, dvoumnim, »meglenim« ali nerazumljivim (oziroma komaj še razumljivim) izražanjem, zapeljevanjem, skrivanjem (npr. obremenilnih dejstev, negativnih osebnih lastnosti ali prepovedanih in npravno oporečnih dejanj), neupoštevanjem veljavnih (oziroma dogovorjenih ali oblastno vsiljenih) »pravil igre« ... Varanje je lahko enkratno ali večkratno (in kajpak tudi bolj ali manj neprekinjeno). Varati je mogoče ljubljeno ali osovraženo osebo, prijatelje⁵ ali naspro-

repertoar uresničljivih vedenjskih »opcij«. Še več, dejanska porazdelitev ekonomskih virov je temelj, na katerem sloni struktura specifično kapitalističnih družbenih vlog (in njim pripadajočih »značajskih mask«). Vpliva namreč na to, kdo je izkoriščevalec (ali socialni parazit) in kdo je izkoriščen (oziroma v kolikšni meri in kako), kdo lahko zakonito služi na račun mnogoterih stisk soljudi, kdo ima privilegij, da oddaja presežek svojega razbohotenega stanovanjskega fonda, in kdo je prisiljen zasebniku plačevati za to, da lahko prebiva (v glavnem pa predvsem spi) v njegovih prostorih. In tako dalje.

³ Prim. Reiman 1998: 205–212.

⁴ »Nekatere samice kresnice iz rodu *Photuris* posnemajo ženitno svetlikanje samic iz rodu *Photinus* in ko privabijo samca, ga pojedjo. Nekatere orhideje so videti kot samice os, tako da privabijo samce, ki potem nehote razširjajo cvetni prah. Nekatere nestrupe ne kače so razvile obarvanost strupenjač in s tem tudi pripadajoče spoštovanje. Nekatere bube metuljev so neverjetno podobne kačji glavi – imajo lažne luske, lažne oči in ob vznemirjenju grozeče klopotajo. Skratka, organizmi se lahko predstavljajo kot karkoli, kar je v njihovem genskem interesu« (Wright 2008: 252). V zvezi z razmerjem med kriminalnim vedenjem in kamuflažo ali mimikrijo glej Felson 2006: 283–291.

⁵ »Podpora prijatelju dobesedno pomeni, da ga verbalno branimo, ko gre za njegove interese, bolj splošno pa pripovedujemo o njem dobre stvari, ki mu lahko dvignejo status. Ali gre za resnične stvari

tnike, sodelavce ali tekmece, znance ali neznance, konkretno osebo ali brezimno množico, objektivno nadrejene ali podrejene (npr. »delodajalce« ali »delojemalce«, državne »organe« ali »državljanec«, ki pa so dandanes – neredko celo v »najboljšem« primeru – predvsem volivci in davkoplačevalci), medije in njihovo občinstvo ... Vara se z dobrim ali slabim namenom, iz egoističnih ali altruističnih (in celo iz nesporno moralnih) vzgibov. Varati je mogoče na družbeno sprejemljive (ali celo zaželene in predpisane) ali nedopustne/prepovedane načine. Ne nazadnje pa je treba tudi upoštevati, da je človek bitje, ki lahko prevara tudi sebe, kar, kot je videti, sploh ni pretirano zahtevno opravilo (vsekakor je dosti lažje – in navsezadnje tudi bolj razširjeno – kakor odkrivanje ali razkrivanje samoprevar), saj posameznik nima jasnega in razločnega uvida v svojo človeško naravo (oziroma biološke predispozicije), pogosto pa mu ostajajo ne(spo)znana tudi vzročna določila tega, kar počne⁶ (in kar se mu dogaja).⁷ Poleg tega je varanje navadno učinkovitejše ali vsaj prepričljivejše (verjetno pa tudi psihično manj stresno), če se »subjekt« (bolj ali manj zavestno ali nezavedno) poistoveti s kamuflažo, pretvarjanjem ali drugim podobnim prijemom, ki je sestavni del njegovega »nategovanja« (so)ljudi (ali pač samega sebe). In še več, ko steče beseda o raznovrstnih samoprevarah, je koristno vedeti, da ima posameznikov

zavestni duh na voljo en sam vir védenja o tem, kaj se dogaja v njegovem telesu, namreč vzorec dejavnosti, ki je v danem trenutku prisoten v telo zaznavajočih možganskih predelih. To pa pomeni – kot opozarja Damasio⁸ – da vsakršen (notranji ali zunanji) poseg v ta mehanizem ustvari »napačen«⁹ (bolj ali manj zavajajoč ali varljiv) zemljevid trenutnega stanja v telesu.

Zakaj varamo? Ta dejavnost utegne biti dokaj mikavna že »sama po sebi« (npr. zaradi zmagoslavne občutka večvrednosti ali premoči nad naivnimi tepci ali zaradi ugodja, ki ga prinašata večje prikrivanje »resničnega jaza« in nekaznovano izigravanje formalnega ali neformalnega nadzora), poleg tega pa prinaša še celo vrsto drugih (»instrumentalnih«) koristi. Samo pomislimo. Z varanjem je mogoče doseči marsikaj, npr. rešiti si kožo v potencialno ali dejansko nevarni situaciji (ali jo vsaj »čim dražje prodati«), osvojiti spolni objekt (in ga celo »vkleniti« v zakonsko zvezo ali vsaj v začasno partnersko/ljubezensko razmerje), se po bližnjici dokopati do denarja, ugodnih poslovnih priložnosti, visokega družbenega položaja (oziroma ugleda, spoštovanja ali občudovanja), vsakovrstnih privilegijev, zmage na volitvah, zakonsko (oziroma pravno-politično in propagandno) varovanih pravic, (samo)všečne

ali ne, ni hudo pomembno. Gre le za stvari, ki jih prijatelji govorijo drug o drugem. Biti zvest prijatelj nekomu, pomeni, da podpiraš laži, ki jih najbolj ceni« (Wright 2008: 274).

⁶ Čeprav posameznik nima neposrednega dostopa do procesov, ki določajo njegove storitve in opustitve, zmore navadno brez večjih naprezanj – in celo s prepričanjem, da govori po resnici – navesti vzroke ali razloge svojih dejanj in sodb. Kako je to mogoče? Beauvois ponudi naslednjo razlago. Če ljudje tako zlahka odgovarjajo na vzročna vprašanja, to ni zato, ker bi imeli jasen uvid v svoje interne procese, marveč zato, ker razpolagajo s »teorijami«, ki jih je dovolj »priklicati« in izgovoriti, da se ponudi eleganten (ali vsaj »estetsko« zadosti sprejemljiv) odgovor: »Spraujem vas, zakaj čutite do gospe O. nedostojno nagnjenje. V resnici o tem ne veste nič, saj nimate dostopa do svojih internih procesov. Ko bi bilo treba ustvariti povezavo, je Bog počival. Vendar pa imate – nekje v prtljagi ali spominu – teoretično vednost, pridobljeno na podlagi prebranih knjig in pogovorov ob domačem ognjišču, razen če to niso bile televizijske serije – neko teoretično vednost, ki se maha na naslednjo stvar: razlogi, zaradi katerih se lahko normalen odrasel moški zaljubi v poročeno žensko. Na to temo bi bili sposobni napisati bolj ali manj razdelano disertacijo. Šli boste torej, prepričani, da gledate vase, po to teorijo. In res vam ponudi nekaj mogočih in sprejemljivih razlogov: šarmantnost, inteligentnost, omikanost, nekaj neopredeljivega, morda celo skrita stiska sodobne Penelope ... Priznajte, da imate pripravljenih kar nekaj odgovorov na vprašanje, ki sem vam ga postavil« (Beauvois 2000: 29–30).

⁷ »Človek je zelo dobro zavarovan proti samemu sebi, proti svojemu lastnemu vohunjenju in obleganju; na sebi ne vidi nič drugega kot svojih zunanjih okopov. Dejanska utrdba mu je nedostopna, celo nevidna, razen če prijatelji in sovražniki ne postanejo izdajalci in ga po skrivni poti ne popeljejo vanjo« (Nietzsche 2005: 265).

⁸ Prim. Damasio 2008: 107–108.

⁹ Damasio poudarja, da so nekatera simulirana telesna (in s tem še duševna) stanja učinek samodejnih možganskih dejavnosti, denimo v primeru (»naravne analgezije«), ko možgani iz osrednjih telesnih zemljevidov selektivno izločijo vzorce dejavnosti, ki omogočajo izkustvo bolečine: »Kadar skušamo ubežati nevarnosti, je namreč koristno, če ne občutimo bolečine, nastale zaradi ran, ki nam jih je bodisi zadal vzrok nevarnosti (na primer ugriz plenilca) bodisi smo jih dobili med samim pobegom pred nevarnostjo (če smo se med tekom poškodovali na oviri)« (2008: 109). Poleg tega lahko možgani od znotraj simulirajo določena čustvena stanja, kar se npr. zgodi, ko čustvo sočutja preobrazimo v občutek empatije: »Predstavljajte si, da ste pravkar izvedeli za grozljivo nesrečo, v kateri je nekdo hudo poškodovan. Morda za hip začutite ostro bolečino, ki v vašem duhu zrcali bolečino poškodovane osebe. Počutite se, kot da bi bili žrtev vi sami. Občutek bolj ali manj izrazit, odvisno od resnosti nesreče ali vašega poznavanja vpletene osebe« (Damasio 2008: 110–111). Po avtorjevem mnenju je tovrstna notranja možganska simulacija posledica nagle spremembe trenutnih telesnih zemljevidov. No, bržkone najbolj razširjen (in tudi dokaj dobro poznan) način spreminjanja občutkov pa temelji na vnosu psihoaktivnih kemičnih snovi (npr. zdravil in mamil), ki malone čudežno odganjajo žalost, nesamozadostnost in še kopico drugih neprijetnih občutij oziroma ustvarjajo zadovoljstvo, samozavest, veselje, sproščenost, toplino, otopelost, anestezijo, analgezijo, orgazmično naslado, energijo ... Damasio poudarja, da psihoaktivne snovi izvajajo svojo čarovnijo tako, da spremenijo vzorec dejavnosti v telo zaznavajočih zemljevidih: »To lahko dosežejo s tremi različnimi mehanizmi, ki delujejo ločeno ali v povezavi: prvi mehanizem vpliva na prenos signalov iz telesa; drugi deluje tako, da v telesnih zemljevidih ustvari poseben vzorec dejavnosti; spet tretji deluje tako, da spremeni stanje telesa« (2008: 116–117).

javne (in s tem še »interne«) podobe (oziroma »lika in dela«, ki ga krasijo značilnosti, kot so racionalnost, odgovornost, poštenost, domoljubje, zasluge za »narodov blagor«, vernost, nravna neoporečnost, predanost družinskim vrednotam, delavnost, zanesljivost, »samoustvarjenost«, darežljivost, resnicoljubnost, lojalnost do nadrejenega, čustvena in spolna zvestoba do partnerja in tako dalje) ...

Vidimo torej, da je mogoče varanje v številnih kontekstih opisati kot »racionalno« ravnanje (saj prevarant ali goljuf tako pridobi cenjene vire z razmeroma majhnimi stroški). Toda pozor. Varanje je v splošnem »gospodarno« le, ko ni razkrito in sankcionirano z ustreznimi (ne)formalnimi sankcijami, npr. z ogorčenjem, prezirrom, ljubosumjem, jezo, sovraštvom, zamero, sramotenjem, opravljanjem, zmanjšanim ugledom (oziroma znižanjem družbenega položaja), stigmo (ki kaže na nezanesljivega, izkoriščevalskega, goljufivega ali nemoralnega posameznika), izogibanjem, zavračanjem, marginalizacijo, izločitvijo/izključitvijo (iz opeharjene skupine ljudi, ki v glavnem sodelujejo na podlagi vzajemnega altruizma, tj. načela »milo za drago« ali »kakor ti meni, tako jaz tebi«), denarno kaznijo ali telesnim nasiljem (opozoriti je treba, da je opaziti pojav »moralistične« ali »pravičniške« povračilne agresivnosti tudi pri mnogih nečloveških živalskih vrstah). Zato ne preseneča, da je varanje ali goljufanje (npr. to, da posameznik, ki se navzven sicer kaže kot sodelovanju predana in zaupanja vredna oseba, ne vrača drugim vsaj približnega ekvivalenta ugodnosti ali prednosti, ki ga je deležen v mreži medčloveških odnosov) »racionalno« – in verjetno tudi dejansko bolj razširjeno – v razmerah, ki jih označujejo razmeroma omejene interakcije in komunikacije med pripadniki določene družbene skupine (kjer je torej verjetnost odkritja in kaznovanja večinoma dosti manjša kakor v tesno povezanih kolektivih). No, po drugi strani pa je treba upoštevati, da od varanja ne odvrača zgolj strah pred formalnim ali neformalnim kaznovanjem. To vlogo opravljajo tudi prirojena (ali »samodejna«) socialna čustva,¹⁰ npr. sočutje, navezanost, zadrega, sram, krivda, ponos (ali ponižnost) in hvaležnost (ki kajpak niso značilna zgolj

za človeške živali¹¹), ne nazadnje pa tudi pozitivne sankcije, ki sledijo posameznikovemu kooperativnemu (»socialnemu«) in etičnemu vedenju, npr. dobro počutje (ob misli, da je dober človek, tj. nekdo, ki je nagnjen k poštenemu in kooperativnemu delovanju v odnosih z drugimi družbenimi bitji), zadovoljiv družbeni položaj in ugled (oziroma »dobro ime« v očeh in ušesih *significant*, a tudi manj *significant others*).

Varanje se precej pogosto upravičuje tudi z realnimi ali – nemara še precej verjetneje – z domnevnimi koristmi (pre)varanih oseb, še posebej tistih, ki so v razmerju do prevarantov v objektivno (ali oblastno) podrejenem položaju (npr. prodajalci delovne sile, porabniki/nakupovalci, otroci,¹² šolarji in »navadni« državljani). Tovrstne koristi so (oziroma naj bi bile) predvsem psihološke, npr. prevarančeva pomirjenost s trpko »usodo«, tolažba z mislijo, da bi bilo lahko vse skupaj še mnogo slabše, občutek varnosti (ki ga ustvarja, recimo, vera v »pravno državo« ali »vladavino prava«,¹³ tj. v pravljični svet, v katerem je mogoče sanja(ri)ti v budnem stanju, v katerem družbeno dinamiko usmerjajo prečudovita normativna načela in v katerem so vsi enaki, svobodni, pravično obravnavani ter za nameček – ali pač za »vsak slučaj« – opremljeni še z neodtujljivimi človekovimi pravicami), zaupanje v daljnovidnost in dobronamernost vladajočih elit (in v njihovo zmogljivost, da – po možnosti z nepristransko podporo »politično nevtralnih« strokovnjakov – poiščejo/najdejo najboljše rešitve

¹⁰ To pa po drugi strani povzroča, da manjša zmogljivost občutenja socialnih čustev – še posebej pa tistih, ki so najtesneje povezana z etičnim vedenjem – posamezniku precej olajša tako in drugačno goljufanje (v tem primeru lahko namreč dosti lažje sprejema odločitve zgolj na podlagi »racionalnega« izračuna bolj ali manj neposrednih koristi in stroškov). Ob tem pa je vendarle treba upoštevati, da je pripravljenost za sleparsko izkoriščanje drugih človeških bitij bržkone univerzalna (gensko utemeljena) človeška značilnost, ki se praviloma udejanja v odvisnosti od razmer v konkretnem družbenem in kulturnem okolju (tovrstna dispozicija kajpak ni enako močna pri vseh ljudeh, ki se bolj ali manj razlikujejo glede na »prag«, pri katerem se zatečejo h goljufivim dejavnostim). Prim. Walsh 2002: 59–66.

¹¹ Damasio opozarja, da etično vedenje (kot podmnožica družbenega vedenja) ni omejeno zgolj na človeška bitja: »Dokazi, pridobljeni pri raziskavah na pticah (kot so krokarji) in sesalcih (kot so vampirski netopirji, volkovi, pavijani in šimpanzi), pričajo o tem, da se lahko tudi druge vrste vedejo na način, ki je v naših prefinjenih očeh videti kot etičen. Te vrste izkazujejo sočutje, navezanost, zadrego, ponosno nadrejenost in ponižno podrejenost. Zmožne so grajati določena dejanja in jih ustrezno poplačati. Vampirski netopirji, denimo, zaznajo v svoji skupini med nabiralci hrane goljufe in jih primerno kaznujejo. Isto počno krokarji. Takšni primeri so še posebej prepričljivi med primati in so daleč od tega, da bi bili zamejeni le na naše najbližje sorodnike, velike opice. Videti je, da se lahko do drugih opic altruistično vedejo opice vrste rezus« (2008: 153).

¹² Otrok je, na žalost, dokaj pogosto prevaran že s tem, da je sploh rojen (červano morda zaželen in iz ljubezni), tj. (od)vržen v svet, v katerem nima zagotovljene prihodnosti (podobno kakor njegovi starši, ki so potopljeni v negotovost, strah, zaskrbljenost, tesnobo in mučna občutja nemoči), v katerem že sicer razsaja osupljiva eksplozija prebivalstva (s spremljajočimi ekološkimi in socialnimi problemi) in v katerem ga – po vsej verjetnosti – pričakuje zgolj neizprosna konkurenčna vojna na (čedalje bolj omejenem in opustošenem) trgu »delovne sile« (oziroma prostovoljnih sužnjevi) ter – če bo imel srečo – ponižno, hvaležno in predano služenje vsakokratnim »delodajalcem« (tj. tistim, ki jim »delojemalec« daje – deloma pa tudi podarja – svoje telo in dušo, predvsem pa čas in energijo). Prim. Heinsohn in Steiger 1993: 309–315.

¹³ Prim. Arnold 1972: 46–51.

za pereče družbenopolitične probleme, in to celo brez pomoči vedeževalk), upanje (ki menda tako ali tako »umre zadnje«), da bo »jutri« (ali pa vsaj »pojutrišnjem«) življenje lepše (če že ne drugje, pa vsaj v vrtoglavih nebeških višavah), pripravljenost, da se raznovrstno strukturno nasilje (npr. neznosne delovne obremenitve, pomanjkanje materialnih virov za zadovoljevanje najbolj temeljnih človeških potreb, poniževalne delovne razmere, brezposelnost in groteskne socialnoekonomske neenakosti) halucinacijsko razlagajo kot izziv za »pozitivno razmišljanje«, »samouresničevanje« in »osebno rasti« (če že ne more »rasti« gospodarstvo, naj rastejo vsaj njegovi pre zaposleni, nezaposleni ali izkoriščani »funkcionarji«) ... Po drugi strani pa lahko prevarant moralno racionalizira (ali »nevtralizira«) svoje početje tudi z – vsaj po njegovi presoji – slabimi lastnostmi ali dejanji opeharjene osebe, kategorije ljudi ali institucije (npr. državnega organa, poslovne korporacije, šole ali organizacije, v kateri je zaposlen).

Pozitivno, negativno in normalizirano varanje

Varanje ni le raznoliko, marveč je v vsakdanjem življenju nedvomno tudi dokaj pogosto (v številnih kontekstih pa je celo scela normalen in zatorej že vnaprej pričakovan pojav). Zato ne preseneča, da so precej različne – in kajpada spremenljive – tudi vrednostne (in normativne) ocene tovrstnih praks (in z njimi zlepljenih »teorij«). Vseeno pa ni pretirano napak izhajati iz podmene, da je varanje pojav, ki je vsaj *in abstracto* na slabem glasu (no, *in concreto* se te reči pogosto zasučejo v nasprotno smer: pomislimo le na številne situacije, v katerih se nekdo – ali pa smo to kar mi sami – ponosno in samovšečno hvali, ker se mu je posrečilo pretentati »državo« – npr. v zvezi s plačilom davka – poslovne tekmece, kolege ali nadrejene v službi, učitelje, starše ali sorodnike, lahkoverne kupce in stranke ali intimnega/ljubzenskega partnerja). Varanje – npr. pretvarjanje, da si »nekdo drug«, navadno boljša oseba (vsaj z vidika referenčnih statusnih meril) kakor »v resnici« – je opredeljeno kot nekaj vrednega že na ravni dandanes visoko postavljenega ideala verodostojnosti. V tej kulturni perspektivi naj bi si posamezniki (zlasti tisti, ki želijo biti videni kot »ozaveščene osebe«) prizadevali, da bi živeli čim pristneje, vsaj v razmeroma skromno odmerjenem prostem času, v katerem lahko razmeroma neodvisno ali samostojno upravljajo svoje storitve in opustitve. To pa pomeni, da se v imenu ideala »pristnega jaza«¹⁴ skoraj neizbežno postavi pod zoprno vprašaj cela vrsta bolj ali manj normalnih vsakdanjih

dejavnosti, ki so pač – hočeš ali nočeš – povezane z dolžnostjo nošenja »družbenih mask« (pripetih na različne »družbene vloge«¹⁵). Toda pozor. Preden prenažno podležemo vročici obsojanja »igralcev in igralk na velikem odru družbenega življenja«, si moramo priklicati v zavest spoznanje, da se človeška žival počloveči – v dobrem in slabem (a tudi v tistem, kar gre čez to vrednostno dihotomijo) – prav s posnemanjem drugih ljudi,¹⁶ s pretvarjanjem torej. Varanje je, skratka, vsaj (oziroma tudi) v tem pomenu nujna človeška praksa (in teorija!). Še natančneje, varanje – oziroma skrivanje za »videzom«, »formo«, »masko« ali »etiketo« – je temelj vljudnosti, tj. olikanega,¹⁷ omikanega, kultiviranega ali civiliziranega vedenja. Z drugimi besedami: vljudnost gotovo ni vrlina (niti vnaprejšnje jamstvo posameznikove npravnosti¹⁸), a je vseeno tesno – predvsem pa razvojno – povezana s krepostnim življenjem. Upoštevati je namreč treba, da novorojenček, dojenček ali malček ni že kar *a priori* npravno bitje. Tak postane (ali pa tudi ne) šele s posnemanjem

pojav volje, in sicer iste volje, ki se objektivira v vsaki stvari. Vendar pa ta dvojnost našega bistva ne temelji na enotnosti, ki bi obstajala sama zase, saj bi se sicer lahko sebe zavedali na nas samih in neodvisno od objektov spoznavanja in hotenja: tega pa kratko malo ne moremo, pač pa se takoj, ko gremo – da bi to poizkusili – sami vase in se s tem, ko spoznavanje usmerimo v notranjost, hočemo popolnoma zavedati sami sebe, izgubimo v brezdanjo praznino in se sami sebi zdimo podobni votli stekleni krogli, iz katere govori glas, čigar izvora ne moremo najti v njej, in medtem ko hočemo prijete sami sebe, zgroženi ne ujamemo nič drugega kot varljivo prikazen« (2008: 296).

¹⁵ To pojmovanje je precej zavajajoče, saj predpostavlja ostro in neprepustno mejo med zunanji kulisami (družbeno vlogo, ki jo je treba igrati v skladu z veljavnimi »normativnimi pričakovanji«) ter »pristnim jazom« (ali »resnično osebnostjo«, ki da proustdušno ždi v umetni ovojnici ali tik pod povrhnjico heteronomno vsiljenih »značajskih mask«): »Kritična teorija si prizadeva, da oba momenta ohrani v njuni protislovnosti, se pravi, vloge kot hkrati resnične in lažne. Resnične so, kolikor niso zgolj presojna fasada, marveč so nerazrešljivo zapletene z individuom, lažne pa so, kolikor so način vedenja nesvobodne družbe« (Jacoby 1981: 133).

¹⁶ Prim. Adorno 2007: 172.

¹⁷ Prim. Bauman 2002: 122–125.

¹⁸ Vljudnost je lastnost (»gimnastika« ali »ponaredek« izraza), ki jo ima lahko tudi najhujša baraba, lopov, sebičnež, hudobnež ali okrutnež: »Grobijana je mogoče obtožiti živalskega vedenja, nevednosti, nekulturnosti, krivdo je mogoče zvaliti na uničeno otroštvo ali na neuspeh družbe. Pri olikanem človeku pa to ni mogoče. Vljudnost je pri tem nekakšna obteževalna okoliščina, ki neposredno obtožuje človeka, ljudstvo ali družbo, a ne zaradi njunih neuspehov, ki bi lahko bili prav takšna opravičila, ampak zaradi njunih uspehov. *Dobro vzgojen*, pravijo, in to zares pove vse. Nacizem kot uspeh nemške družbe (Jankélétych bi dodal: *in nemške kulture*, vendar si je morda to lahko dovolil samo on ali še njegovi sodobniki), prav to obremenjuje tako nacizem kot Nemčijo, hočem reči tisto Nemčijo, ki je igrala Beethovna v *lagerjih* in pobijala otroke« (Comte-Sponville 2002: 16–17).

¹⁴ Na problematičnost težnje po iskanju »pristnega jaza« (ki je dandanes dokaj donosna tržna niša za vsakovrstne šarlatane) je sicer opozoril že Schopenhauer (pri ponazoritvi filozofske teze, da je posameznik zgolj pojav, ne pa »stvar na sebi«): »Vsak individuum je namreč na eni strani subjekt spoznavanja, torej dopolnilni pogoj možnosti vsega objektivnega sveta, po drugi strani pa posamični

drugih ljudi (in nazadnje s »ponotranjenjem« njihovih sodb), tj. z vzgojo, dresuro, disciplino, podrejanjem navadam oziroma z učenjem »lepega vedenja« ali manir, tj. spoznavanjem reči, ki so »umazane«, »grde«, »slabe« in »hudobne«¹⁹ (in se zatorej »ne delajo« oziroma »se ne smejo delati«). No, ob tem pa kajpak ni odveč pripomniti, da je seznam vrlin, ki jih dana družba (ali pač kakšen njen del, skupina in organizacija) še posebej ceni in priporoča, niso nujno psihološko (ali eksistencialno) koristne za vsakega vrlega posameznika²⁰ (ki »internalizira«, s psihologizacijo pa tudi »naturalizira«²¹ družbeno funkcionalnost normativno pričakovanih vedenjskih vzorcev in osebnostnih potez).

Kakor koli že, tudi če odmislimo vprašanje »(ne)avtentičnega« življenja – kar v družbi »spektakla« (Debord) ali »simulakra« (Baudrillard)²² bržkone ni ravno težavno opravilo – zlahka uvidimo ključne razloge, zaradi katerih so prevare (v najrazličnejših pojavnih oblikah) pogosto predmet negativnih sankcij. Zelo na kratko (in zelo na splošno): družba (velika in majhna) lahko uspešno deluje (in se obnavlja) le tedaj, ko v njej prevladuje sodelovanje,²³ ki temelji na zaupanju in povezanosti (hipotetična družba, ki bi jo sestavljali pretežno sami goljufi, bi bila obsojena na propad, kar pa velja tudi za družbo, ki bi jo več-

inoma sestavljali brezpogojni/nevzajemni altruisti oziroma – če uporabimo izraz iz teorije iger – »suckers«²⁴). In še več, zdi se, da bolj ko je neka skupnost pripravljena sodelovati (ali je solidarna in pravična), bolj se posamezniku »izplača«, da vzdržuje sloves osebe, ki je – vsaj videti – poštena, moralno neoporečna, družbeno koristna ali prijazna (no, ko gre za »predstavljanje jaza v vsakdanjem življenju«, pretiravanje – če le ni pretirano – navadno ne škodi, pri čemer ima človek v primerjavi z drugimi živalmi to prednost, da si lahko pomaga pri ustvarjanju dobrega vtisa še z govorjenjem). Toda družbena in kulturna okolja so bolj ali manj različna (in nenehno spreminjajoča se). Razlikujejo se tudi po tem, koliko olajšujejo ali celo spodbujajo goljufive (in kajpak tudi druge škodljive ali »kriminalne«) dejavnosti. Dovolj očitno je, da sodobno kapitalistično družbo (in z njo povezano kulturo) označuje vrsta pojavov, ki pri mnogih posameznikih in kategorijah povečujejo mikavnost in koristnost prevarantskih praks. Recimo: (a) anonimnost velikih urbanih okolij; (b) površnost, začasnost, »prekarnost« ali kratkotrajnost medčloveških odnosov; (c) pogosto menjavanje delovnih mest, službenih ali poslovnih okolij; (č) naraščajoči strah pred neznanici in tujci (ki se vse bolj dojemajo kot potencialni viktimizatorji ali vsaj »toksični subjekti«); (d) zaostrena konkurenca na vseh ravneh družbe (podprta z darvinistično hipotezo, da je agresivni boj vsakogar zoper vse – »struggle for life« ali »war of nature« – v katerem zmagujejo zgolj biološko najsposobnejši, temeljno naravno načelo,²⁵ ali podprta z liberalno političnoekonomsko vero v čudežno moč tržne »nevidne roke«, ki da samodejno spreminja

¹⁹ Prim. Comte-Sponville 2002: 18–24.

²⁰ Nietzsche opozarja, da vrline nekega posameznika – npr. pridnost in poslušnost – pogosto (in gotovo ne ravno zgledno nesebično) ocenjujemo kot »dobre«, ker so njihovi učinki pač dobri za nas (ali za družbo), niso pa nujno takšni za njihovega nosilca: »Hvalimo pridnega, pa čeprav s svojo pridnostjo škoduje vidu svojih oči ali izvirnosti in svežini svojega duha; častimo in obžalujemo mladeniča, ki 'se sramotno izgara', ker sodimo: 'Za vso veličino družbe je tudi izguba najboljšega posameznika le majhna žrtev! Ni dobro, da je žrtev potrebna! Še veliko slabše pa je seveda, če naj posameznik drugače misli in svoje ohranjanje in razvoj bolj ceni kakor svoje delo v službi družbe!'« (2005a: 54–55). Pisec se sicer dobro zaveda, da lahko »slepo divjajoča pridnost« ustvari tudi bogastvo in čast, vendar pa posameznika pogosto oropa prav zmožnosti, da bi zares užival plodove svojega dela: »Najmarljivejše med vsemi obdobji – naše obdobje – ne zna iz svoje raznovrstne pridnosti in denarja napraviti nič drugega kakor venomer znova več denarja in zmeraj znova več pridnosti; več genialnosti je pač treba za dajanje kakor za pridobivanje! – No ja, imeli bomo svoje 'vnuke'!« (2005a: 56).

²¹ Prim. Beauvois 2000: 84–88.

²² »Simulaker« (*simulacrum*) je podoba, ki nima izvirnika, oziroma znak, ki ne odseva več realnosti (in je niti ne izkrivlja), ampak jo generira ali presega (zaradi česar je v primerjavi z njo celo »realnejši«, pravzaprav hiperrealen). Prim. Cuff *et al.* 1998: 303–304.

²³ Bauer poudarja, da je človeška žival bitje, ki je že z nevrobiološkega vidika – in od prvega dne življenja – naravnano na sodelovanje in socialni odziv (tj. na medčloveško opaženost, sprejetje, priznanje, cenjenost, spoštovanje, pozornost, naklonjenost ali uspešen odnos do drugih): »Motivacija je usmerjena na nagradne cilje in organizem naj bi prestavila v stanje, da z lastnim obnašanjem po možnosti ustvari pogoje za doseg te ciljev. S tem dobiva oznaka

'motivacijski sistemi' svoj pravi smisel. Odkritje tega, kaj motivacijski sistemi z nevrobiološkega vidika sploh 'hočejo' in kam usmerjajo obnašanje individuum, se je dogodilo šele v zadnjih letih. Nad rezultatom so osupnili celo strokovnjaki: Naravni cilj motivacijskih sistemov so socialna skupnost in uspešne zveze z drugimi individuumi, pri čemer to ne zadeva samo osebne zveze, vključno z nežnostjo in ljubeznijo, temveč vse oblike socialnega sodelovanja« (2008: 28–29). Sodelovanje po drugi strani nujno implicira vrsto (samo)omejitve, ki jih mora sprejeti posamezen član skupnosti, pri čemer pa je treba vedeti, da brzdanje (ali »zatiranje«) nagonskih vzgibov ni značilno zgolj za človeške skupnosti: »Celo šimpanzi morajo pretehtati svoje zverinske nagone, kakor je to imenoval Freud, kar pomeni, da imajo lahko korist od brzdanja nagonov. Samice šimpanzov (ali bonobov), ki zahtevajo hrano ali druge usluge v zameno za spolne usluge, vplivajo na spolne impulze samcev« (Wright 2008: 312).

²⁴ Prim. Walsh 2002: 62.

²⁵ Z vidika pojmovanja, ki idealizira boj (in agresijo kot nepogrešljivo sredstvo za doseganje individualnih ali kolektivnih uspehov), je sodelovanje vedenjska strategija, ki jo nekdo uporabi šele tedaj, ko spozna, da svojih tekmecev ali sovražnikov ne more premagati: »If you can't beat them, join them«. Bauer pa opozarja na novejšo psihološko in nevrobiološko izsledke raziskav, ki kažejo, da bi morali ta rek postaviti na glavo: »Le tisti, ki ne uspe, da ga drugi sprejmejo, ki se ne more integrirati v skupnost ali kdor je ogrožen zaradi izgube pomembne zveze, bo odgovoril z agresijo in z bojem (če se reakcija ne bo izčrpala v žalosti in depresiji« (2008: 61).

egoizem ali pohlep posameznikov v obče ali skupno dobro); (e) povečevanje števila »človeških odpadkov« (bitij, ki jih sistem ne potrebuje več za svojo enostavno in razširjeno reprodukcijo ter so zgolj še breme ali tveganje), strukturna brezposelnost, negotovost zaposlitve²⁶ in *eo ipso* družbenoekonomske varnosti (ter prihodnosti²⁷), razbohotena revščina, ki jo spremlja in obdaja osupljivo bogastvo manjšine; (f) razkroj skupnosti²⁸ in stopnjujoča se »atomizacija« (ter z njo povezane neobogljnost, ranljivost in osamljenost) posameznikov; (g) nejasnost (ali celo odsotnost) meril za presojo družbene koristnosti različnih ekonomskih ali pridobitnih dejavnosti; (h) odtujenost, samozadostnost in – ko gre za zares bistvene ekonomske in politične interese zavidljivo zavidljiva solidarnost – družbenih elit (na nadnacionalni in nacionalni ravni).

Številne – zlasti navidezno najodurnejše – oblike varanja (npr. poslovne goljufije, utaja davkov, zloraba uradnih funkcij ali zaupanja in druge oblike »korupcije«) so izpostavljene formalnim in kajpak tudi kazenskopравnim sankcijam, ki pa so jih taki in drugačni sleparji *de facto* deležni – presenečenje? – dokaj redko, na številnih področjih pa celo zgolj izjemoma (in to celo tedaj, ko so njihove bolj ali manj pretkane potegavščine javno ali medijsko že domala scela razgaljene). Osupljiva razširjenost vsakovrstnih (in za njihove protagoniste v glavnem tudi zgledno uspešnih) prevar v nadzornih in upravljaljskih vrhovih političnih, državnih, finančnih, gospodarskih, poslovnih, cerkvenih in drugih struktur (ter kajpada tudi v nižjih plasteh družbene hierarhije) ima vrsto omembe vrednih posledic: (a) spoznanje, da je rutinsko delovanje »etabliranih« organizacij (predvsem pa njihovih v relativno prikrita omrežja povezanih funkcionarjev) skoraj nemogoče razločiti od »organiziranega kriminala« v konvencionalnem (ali »mafijškem«) smislu; (b) razkrajanje ali vsaj zamegljevanje negativnega vrednostno-normativnega predznaka prevarantskih, pleniljskih in roparskih dejavnosti, še posebej tistih, katerih tarča je (bilo) družbeno

ali skupno in državno ali javno premoženje; (c) zmanjšanje potrebe po racionalizaciji ali moralni »nevtralizaciji« sleparskega pridobivanja gmotnega bogastva (le čemu bi se trudili z upravičevanjem ali opravičevanja nečesa, kar je bolj ali manj normalno, *business & politics as usual*, neredko celo pogoj *sine qua non* za preživetje ali uspešnost v »vojni vseh zoper vse«, tj. v krutem svetu, v katerem obstajata le dve kategoriji ljudi, namreč vsakokratni zmagovalci in poraženci?); (č) drastičen upad zaupanja v uradne ustanove, vključno s tistimi, ki se bahavo in tudi zavajajoče obdajajo z obliko demokratičnosti (krepitev nezaupanja – ki le še pogloblja krizo legitimnosti in racionalnosti nacionalne države – je pogosto podprta z uvidom, da je »realno obstoječa demokracija« le še ena v nizu veličastnih prevar, s pomočjo katerih vladajoči spokojno vladajo in plenijo, najraje z alibijem veljavnih, čeravno domala poljubno raztegljivih zakonskih norm ter v varnem okrilju državnih, bančnih, poslovnih, davčnih in zasebnih tajnosti), ter širjenje cinizma, ravnodušja, zamere, jeze in drugih »vnetljivih« čustev, ki pa jih ni težko – še zlasti ob čudežnem vnebovzetju organizirane in odločne protikapitalistične opozicije – preusmeriti v sistemsko razmeroma nepomembne ali varne »grešne kozle« (če je že treba, pa tudi v selekcionirano pečico najbolj motečih »svinj pri koritu« ali »garjavih ovac« v sicer zdravi in zmerno pogoltni čredi poslovnežev, bankirjev in menedžerjev ter njihovih kolegov na začasnem delu v »politiki«).

Kljub že naravnost v oči bijočim pojavom, kot so nezaupanje, oportunitizem, cinizem in apatičnost, le ni mogoče zanikati dejstva, da je »javnost« (ali vsaj njen razmeroma pomemben del) še vedno zmožna obsojati razkrinkane prevarante, še zlasti pa »one zgoraj«, ki sestavljajo ekonomski in politični *esteblišment* (zato ni presenetljivo, da namenjajo »ugledni« posamezniki, poklicne ali interesne skupine in raznovrstne organizacije precejšno pozornost skrbnemu in rednemu loščenju svoje javne ali medijske podobe, kar je po novem precej prepuščeno bataljonom spodobno plačanih profesionalnih »sleparjev«, ki se evfemistično imenujejo strokovnjaki za stike z javnostmi – *public relations*). Z drugimi besedami: medijska ali knjižna razkritja prevar, katerih akterji so že sicer zavidljivo privilegirani in premožni akterji, so praviloma še zmeraj dojeta kot »škandal«, čeravno v poplavi vedno novih in novih »afer« (z istimi ali drugimi protagonisti) običajno dokaj naglo potonejo v pozabo (na kar pa bržkone računajo tudi dejanski in mogoči prevaranti²⁹). Vsekakor se ne kaže preveč čuditi, če se »navadni« (namreč bolj

²⁶ Sennett (2008: 46–51) opozarja, da sta negotovost in začasnost zaposlitve tesno povezani s tremi družbenimi primanjkljaji, ki so manjša lojalnost do delovne organizacije, slabitev institucionalnega znanja in razredčenje neformalnega zaupanja med delavci (pri neformalnem zaupanju, ki se kajpak lahko razvije šele sčasoma, gre za to, da posameznik ve, na koga se lahko zanesa, ko se skupina znajde v težavah: kdo bo odpovedal in kdo bo kos pritisku).

²⁷ Bauman ugotavlja, da se »sedanjost« dandanes ne veže več s »prihodnostjo«, saj ni v njej nič takega, kar bi omogočilo pravo predstavo o tem, kar prihaja: »Mišljenje na dolgi rok, še bolj pa dolgotrajne zavezanosti in dolžnosti, so res videti 'nesmiselne'. Še huje, zdijo se kontraproduktivne, naravnost nevarne, nespameten korak, navlaka, ki jo je treba vreči v morje, še raje pa sploh ne jemati na krov« (2008: 65–66).

²⁸ »Danes z vso resnostjo in slastjo govorimo o 'mrežah', o 'povezanosti' ali o 'razmerjih' le zato, ker je 'prava stvar' – tesno stkanje mreže, trdne in varne povezave – razpadla« (Bauman 2008: 89).

²⁹ Razmeroma uspešni prevaranti imajo na zalogi še druge adute, ki jih lahko potegnejo iz rokava, če se opečejo ob kakšni ponesrečeni slepariji, npr. neformalno podporo posameznikov, ki sestavljajo njihovo referenčno skupino ali družbeno mrežo (v kateri je tovrstno okorišanje bolj ali manj normalno »stanje stvari«), moč denarja, s katero ni težko kupiti uslug in naklonjenosti ljudi, ki jih potrebujejo, in možnost umika na varne »rezervne položaje«.

ali manj »mali«) ljudje še posebej razburijo, ko pricurajo na plan informacije o zlorabi državnih ali javnih funkcij (oziroma vesti o politično, pravno ali moralno nedopustnem zasebnem okoriščanju posameznikov ali skupin iz zakonodajnih, izvršilnih, pravosodnih ali upravnih struktur), tj. raznovrstni pojavi, ki jim dandanes pravimo »korupcija«. ³⁰ Toda čustveno vznemirjenje (npr. ogorčenje ali zgražanje) je izzvano tudi s tem, da se razkrinkanim sleparjem (pre)pogosto ne zgodi nič resnično hudega (če seveda odmislimo ne ravno tipične situacije, v katerih se storilci – bodisi nejevoljno in užaljeno bodisi spokojno – premaknejo na kakšno drugo funkcijo ³¹ ali vrnejo ukradeno premoženje, kar pa se zgodi še dosti bolj poredkoma). Ob tem pa vendarle ne smemo pozabiti, da korupcije, ki je pravzaprav povsem normalna (ne pa odklonska) sestavina kapitalistične svetovne ekonomije, ³² ne izvajajo zgolj arogantni, pohlepni in grabežljivi politiki (ali državni uslužbenci), marveč tudi (ali celo predvsem) finančno močni poslovni akterji, ki tako ali druga-

če kupujejo (ne)odločitve, storitve in opustitve nosilcev javnih funkcij (oziroma si zagotovijo »razumevanje« vlade za posebne potrebe, ki so značilne za poslovni svet, osupljivo premožno manjšino lastnikov proizvodnih virov, to ali ono gospodarsko panogo ali določno korporacijo). Ampak pozor. Sodobno pojmovanje (in vrednotenje) korupcije predpostavlja precej strogo mejo med javnimi in zasebnimi interesi, ta razloček pa je – še posebej v »neoliberalnem« družbenoekonomskem režimu – vse bolj zamegljen, in to iz vrste razlogov. Samo pomislimo. Številni posamezniki naglo in pogosto prehajajo iz državnih (npr. vladnih) služb v zasebni sektor ³³ (in obratno), to pa vodi v tesno prepletanje zasebnih (ali korporacijskih) interesov z »nacionalnimi« ³⁴ (pogosto že do te mere, da je njihovo razločevanje resen »problem« celo za same akterje). In še več, nekateri posamezniki delujejo hkrati kot poslovneži in politični subjekti ³⁵ (npr. v vlogi veččega, izkušenege ali »nepristranskega« sveto-

³⁰ Prevladujoče pojmovanje korupcije je vseeno ozko. Nanaša se namreč predvsem na najrazličnejše oblike »privatizacije« javnih funkcij (tovrstna okoriščanja so lahko nadvse primitivna ali robata, lahko pa so – npr. v »zrelih demokracijah« ali nadnacionalnih pravno-političnih in ekonomskih strukturah – tudi izredno prefinjena). Toda pozor. Kot opozarja Badiou (2008: 87–95), je mogoče razumeti korupcijo precej širše, namreč kot politično delovanje, katerega temeljni cilj je zagotavljati ali pospeševati bogatenje zasebnikov, npr. velikih in malih poslovnežev, a tudi, podčrtajmo, »navadnih« volivcev oziroma posebnih delov prebivalstva (pač v skladu s preverjenim oblastniškim načelom »deli in vladaj«). S tega vidika korupcija ni več nekaj, kar ogroža demokracijo, marveč je pravzaprav njeno bistvo: »Marx je že na začetkih predstavnike demokracije v Evropi dejal, da so v resnici vlade, ki jih potrjujejo volitve, zgolj zastopnice Kapitala. To je tedaj vendarle veljalo v bistveno manjši meri kakor danes! Če je demokracija predstavnštvo, je najprej predstavnštvo splošnega sistema, ki izglasuje njene oblike. Drugače povedano: volilna demokracija je predstavnška zgolj toliko, kolikor je najprej konsenzualno predstavnštvo kapitalizma, ki ga danes imenujemo 'tržno gospodarstvo'. V tem je njegova načelna korupcija in Marx, ta humanistični mislec, filozof razsvetljenstva, je prišel do pomembne ugotovitve, da se takšni 'demokraciji' lahko zoperstavi zgolj prehodna diktatura, ki jo je imenoval diktatura proletariata. Beseda je bila močna, ampak je razjasnila zmedo v dialektiki predstavnštva in korupcije« (Badiou 2008: 91).

³¹ David Craig – avtor knjige *Velika evropska prevara* (v kateri opozarja na številne in raznovrstne zlorabe oziroma sramotna okoriščanja evroposlancev in evrokracije nasploh) – je v intervjuju, ki ga je objavila *Mladina*, poudaril tri nadvse zgovorne primere umika na »varno« (predvsem pa dobro plačano) službeno lokacijo: Peter Mandelson, Siim Kallas in Jacques Barrot prihajajo iz različnih držav (Velike Britanije, Estonije in Francije), povezuje pa jih to, da so vsi trije imeli težave v svojem matičnem okolju (zaradi takih ali drugačnih prevar), a so kljub temu – presenečenje? – postali evropski komisarji: prvi za trgovino, drugi za preprečevanje korupcije in tretji za pravico, svobodo in varnost! *In Europe we trust*.

³² Prim. Wallerstein 2004: 150–151.

³³ Zgolj za ponazoritev: Ko je Anthony Blair prenehal opravljati službo britanskega predsednika vlade, ga je kot občasnega svetovalca najela ameriška banka Morgan Chase. Njegova plača je milijon funtov na leto (kar je morda še premajhen znesek, ko gre za tako ugledno in strokovno osebnost). Dosti skromnejšo, a še vedno precej spodobno plačo dobiva Gerhard Schröder, ki si služi kruh kot svetovalec v naftovodnem podjetju (podružnici družbe Gazprom), ki ga je sicer sam krstil v času, ko je bil nemški kancler. Njegova plača znaša 250.000 evrov letno. Pomembna »tržna niša« za nekdanje državnike so tudi bajno nagrajena predavanja. Prim. Halimi 2009: 1.

³⁴ Klein (2009: 305–307) poudarja, da je pri državnih udarih v tujini, ki so jih sprožile, vodile ali podprle ZDA (od Havajev leta 1893 do Iraka leta 2003), pogosto opaziti tristopenjski proces: (a) severnoameriška multinacionalka naleti v tujem okolju na grožnjo za svoje dobičkonosno poslovanje (npr. v obliki nacionalizacije gospodarskih virov ali predpisov, ki urejajo plačevanje davkov, carinski režim, delovna razmerja ali varstvo okolja); (b) politiki ta ekonomski problem predstavijo kot napad na »nacionalne interese«; (c) strmo glavljenje »nevarne« vlade (in seveda raznovrstna represija, ki je usmerjena na njene podpornike) je »prodano« javnosti kot spopad dobrega (npr. »demokracije« ali »svobode«) proti zlu (npr. komunizmu, socializmu ali terorizmu). Nasilno (z)rušenje tuje vlade (če je potrebno, tudi tiste, ki ima politični »alibi« v demokratičnih volitvah ali široki podpori revnih ali deprivilegiranih ljudskih množic) je bilo torej do zdaj največkrat politično sredstvo za dosego ekonomskih ciljev. Aktualna »vojna proti terorizmu« (in v tem sklopu še posebej napad na Irak in poznejša zasedba te nekoč uspešne, zdaj pa skoraj povsem uničene države) pa je posebna v tem pogledu, da že »kot taka« (namreč kot »sredstvo«) omogoča izjemne zasluške ali dobičke zasebnih družb. Prim. Klein 2009: 321–354.

³⁵ »Ljudje, kakor Richard Perle in James Baker, delajo politiko, nudijo nasvete na najvišji ravni in v tisku govorijo kot nevpleteni strokovnjaki in državniki, medtem ko so hkrati popolnoma vpleteni v posel privatizirane vojne in obnove. Poosebljajo dokončno izpolnitev korporativističnega poslanstva: popolno zlitje politične in poslovne elite v imenu varnosti, pri čemer igra država vlogo predsednika poslovnega ceha – pa tudi največjega vira priložnosti po zaslugi pogodbenega gospodarstva« (Klein 2009: 311). Glej tudi Klein 2009: 312–318.

valca³⁶ vlade, neredko pa celo kot člani vlade ali drugega državnega organa). Med politično elito (ki upravlja politične oblastne strukture) in poslovno elito (ki upravlja zasebne ekonomske in finančne oblastne strukture) se pogosto stke trdno zaveznitvo (posebne oblike tovrstne »simbioze« – npr. mafijski, gangsterski, divji, oligarhijski, tajkunski ali kompanjonski kapitalizem – so »uradno« največkrat ovrednotene kot »odklonske«, čeprav jih je neprimerno ustrežneje razumeti kot normalne posledice križarskega pohoda neoliberalne ali neokonservativne državne politike,³⁷ ki spodbuja privatizacijo, deregulacijo, krčenje/ređenje javnih storitev ali socialne porabe in oslabitev moči organiziranega delavstva).³⁸ Raznovrstno plenjenje javnih sredstev nedvomno spodbuja tudi sistematično ideološko-propagandno blatenje države, od katere se pričakuje, da bo vse tiste dejavno-

sti, ki jih je mogoče opravljati z dobičkom, prostodušno prepuštila zasebnemu ali komercialnemu sektorju (in to celo na tistih področjih, ki so se dolgo štela za najtipičneje državna, npr. zagotavljanje varnosti ali vojskovanje). Ne nazadnje pa je treba poudariti, da lahko vlada sprejme »neprikljubljene« ukrepe, ki koristijo predvsem poslovni eliti (in tujim korporacijam) tudi brez takega ali drugečnega podkupovanja ali volilnih prevar (ko politiki volivcem obljublajo eno, ko pa so izvoljeni, delajo nekaj čisto drugega), recimo, ko se narodno gospodarstvo znajde v hudi krizi (npr. dolžniški, cenovni ali valutni) in je zatorej godno za izsiljevanje (»Če hočete rešiti državo, jo razprodajte!«), ki ga izvajajo mogoči posojilodajalci (npr. Mednarodni denarni sklad, Svetovna banka ali finančno ministrstvo ZDA, ki »pomoč« ali »zdravljenje« pogojujejo z nujnostjo »strukturne prilagoditve«³⁹ ali izvajanja »stabilizacijskega programa«).

³⁶ *Dnevnik* je sedemnajstega decembra 2008 poročal, da je razvpiti Bernard Madoff – ameriški finančni prevarant *par excellence*, ki je s propadlo piramidno shemo opeharil številne ameriške, evropske in druge tuje banke, dobredelne organizacije in premožne posameznike – v obdobju, ko je njegova sleparija še dobro delovala (ker je starim strankam lahko izplačeval dividende s svežim denarjem novih nagle obogatitve željnih strank), celo svetoval vladni službi za trg vrednostnih papirjev pri njenem boju proti goljufivim zaslužkarjem.

³⁷ Prim. Klein 2009: 279–303.

³⁸ Sistem, ki briše meje med »veliko vlado« in »velikim poslom«, Klein označi s pridevnikom »korporativistični«: »Njegove glavne značilnosti so: velikanski prenosi javnega premoženja v zasebne roke, kar pogosto spremlja podivjan dolg, vedno večji prepad med blešče bogatimi in pogrešljivimi reveži ter agresivni nacionalizem, ki upravičuje neskončno porabo za varnost. Za tiste znotraj mehurčka skrajnega bogastva, ki ga taka ureditev ustvarja, ni donosnejšega načina organiziranja družbe. Toda zaradi očitnih slabosti za velikansko večino, ki ostaja zunaj mehurčka, so med značilnostmi korporativistične države: agresivno nadziranje prebivalstva (spret enkrat vlada in velike korporacije trgujejo z uslugami in naročili), množično zapiranje ljudi, krčenje državljanskih svoboščin in pogosto, čeprav ne vedno – mučenje« (2009: 23). Z drugimi besedami: globalni križarski pohod »svobodnega trga« (tj. politike, ki obsega razgradnjo socialne države, krčenje javne porabe, privatizacijo podjetij in bank v državni lasti, odpravo trgovinski omejitve, povečanje brezposelnosti, revščine, socialnih neenakosti in negotovosti prodajalcev delovne sile) vsekakor ne bi bil mogoč brez izredno surovih, pravzaprav že naravnost terorističnih političnih prijemov, kot so državni udar (npr. v Iranu leta 1953, v Gvatemali leta 1954, v Braziliji leta 1964, v Indoneziji leta 1965, v Čilu in Urugvaju leta 1973, v Argentini leta 1976 ...), vojna, genocid, pokoli, atentati, zapiranje, mučenje, ugrabitve, preganjanje in »izginjanje« motečih ali upornih ljudi. Bistveno je tole: tovrstne (para)politične represije ni mogoče razložiti zgolj s patološkim sadizmom, ideološko zaslepljenostjo ali iracionalno gorečnostjo državnih voditeljev (in njihovih podpornikov). Opraviti imamo namreč z večinom zelo racionalno izvajanim nasiljem, ki je bilo načrtno uporabljeno kot sredstvo za izvajanje ekonomske politike, ki jo je upravičeno zavračal velik del ljudskih množic (saj je bila ukrojena predvsem po meri »svobode« in interesov privilegirane domače manjšine in tujih korporacij).

A to še ni vse. Tudi če odmislimo goljufije, ki jih je mogoče stlačiti v rubriko »kriminal« (in se celo prisilimo pozabiti na tiste, ki jih prevladujoči diskurz evfemistično ali sleparsko imenuje »moralni hazard« poslovnežev in finančnikov, »sporne« plače, nagrade, sejnine, bonitete in odpravnine za vodilno osebje, »ekscesni« menedžerski prevzemi, »izčrpavanje« podjetij, »kompleksni finančni proizvodi«, »lobiranje«, »svetovanje«, »napake« pri vlaganju, poslovanje »po domače«, »moralno dvomljive« podjetniške mahinacije, »vprašljivo visoke« cene, »sumljivo« posredništvo ...), zlahka opazimo, da kapitalistični sistem ne more delovati brez nenehnega – in neredko tudi razmeroma neprikritega – varanja. Pomislimo le na »konstitutivno« zavajajoče oglaševanje, ki posameznika neprestano in domala na vsakem koraku bombardira od najbolj rosnih let do smrti in ga nagovarja, naj časti bogastvo in oponaša bogataše (tj. nekakšne *would-be* aristokrate),⁴⁰ naj – po možnosti večno nepotešen – hrepeni po vsakovrstni porabniški krami (ki da zagotavlja srečo, varnost, izpolnitev, občutek moči, smiselnost življenja ali vsaj heteronomnega dela ...), naj izraža svoje »identitetne« podobe (oziroma slepila in ideale), status, eksistencialno »držo« in vrednotne usmeritve v blagovni obliki ... Tovrstna ekonomska propaganda, ki se prostaško obrača na najširše množice (v primerjavi z neposredno indoktrinacijo, ki je praviloma prihranjena za sistemske in institucionalne »kadre«, npr. za ekonomiste in pravnike, specialiste za tostranske »verske« dogme), se še vedno dojema kot nekaj bolj ali manj samoumevnega (ne pa kot pojav, ki je zrel za prepoved ali vsaj za korenito omejitev in neprimerno strožjo ureditev⁴¹), precej podobno kakor ideal vseh idealov moderne družbe, namreč

³⁹ Prim. Klein 2009: 156–168.

⁴⁰ Prim. Canfora 2006: 321–324.

⁴¹ Oglaševanje, ki se uradno predstavlja (»oglašuje«) kot dejavnost, ki pomaga razumnemu potrošniku pri odločanju, kako najbolje zapraviti denar, je resda že zdaj urejeno z vrsto pravnih in etničnih

»neskončna gospodarska rast«⁴² (ki se celo v strukturni krizi svetovnega kapitalističnega sistema ponuja kot mistično, čudežno zdravilo, ki da bo pozdravilo vse pglavitne »bolezni« družbe). Sicer pa sta oglaševanje in ideal neskončne gospodarske rasti najtesneje povezana (v »zadnji instanci« sta oba pojavi izraz presežne proizvodnje, tržne konkurence med proizvajalci blaga in strukturnega imperativa neskončne akumulacije kapitala). Šteje se namreč, da višja gospodarska rast, ki obljublja višji dohodek (tj. dodatno možnost nakupa tržnih izdelkov in storitev), samodejno implicira tudi višjo raven kolektivne in individualne blaginje oziroma zadovoljstva (ali celo sreče) ljudi. Za takim pričakovanjem pa ždi prevlara. Težava ni le v tem, da ima najotipljivejše koristi od rasti zgolj tanka manjšina prebivalstva ali da iz podatkov o »rasti« gospodarstva rokohitrsko izpuhti raznovrstna škoda, ki jo rutinsko povzroča kapitalistični sistem (npr. propadanje družbenega življenja in naravnega okolja, kriminaliteta ter z njo povezani stroški, brezposelnost, preobremenjenost z delom ...). Trik je v tem, da gospodarska rast ne temelji na zadovoljstvu, marveč na stalnem nezadovoljstvu, ki ga v dobršni meri (po)ustvarja prav oglaševanje (ki po eni strani ponuja »rešitve« za že obstoječe frustracije in stiske, po drugi strani pa večje ustvarja nove: da bi se pridobitniški *perpetuum mobile* – nenehna in vročična gonja za »še več« – lahko nadaljeval in stopnjeval celo v družbah izobilja, v katerih je večina ljudi že sicer obdana z gromozansko, več kot zadostno količino najrazličnejših dobrin, je pač nujno potrebno, da želje večine ljudi presegajo to, kar že imajo). Kapitalizem ima seveda vselej na zalogi še vrsto drugih sleparskih »fint«, npr. mit o prostem trgu,⁴³ mit o suverenem potrošniku (čigar »preference«

– oziroma potrebe, želje, težnja po pridobitništvu, motivacija za delo, prednostne usmeritve, okusi in vrednotne usmeritve – se razvijejo tako rekoč *sua sponte*, tj. »zunaj sistema«), mit o naravni nujnosti konkurenčnih bojev (v katerih zmagujejo – npr. v šolskem okolju in delovnem življenju – zgolj biološko najspodobnejši⁴⁴), mit o svobodi prodajalcev delovne sile,⁴⁵ mit o blagodejnosti izbire izdelkov, ki se med seboj večinoma zelo malo razlikujejo, mit o družbeni odgovornosti kapitalističnih podjetij, mit o posamezniku, ki deluje po modelu »racionalne izbire«,⁴⁶ in tako naprej. Vseeno je treba ravno oglaševanju nameniti posebno pozornost (še posebej s kriminološkega vidika), saj je nedvomno eden od ključnih mehanizmov (pro)aktivnega družbenega nadzora oziroma družbenoekonomske in politične vzgoje⁴⁷ ljudi (oziroma oblikovanja njihovih potrošniških »preferenc« in »motivov« za heteronomno delo). Poleg tega pa je

norm, ki naj bi preprečile zavajanje ali prevare, kljub temu pa gre praksa pogosto v drugo smer: »Če bi te kriterije etičnega ravnanja vlade vzele resno, bi lahko kar takoj ukinili oglaševalsko industrijo. Ali je namen oglaševalske industrije sploh kaj drugega, kot da v potrošniku ustvari vtis, da ima proizvod neko posebno lastnost ali kakovost, ki z njim dejansko nima nobene zveze? Ali nas oglaševalci ne prepričujejo, da nas avtomobil obdara s spolno močjo in svetu pokaže, kako zelo smo uspešni; da lahko ženska z uporabo pomivalnega sredstva pokaže, kako ljubeča mati je; da s kupovanjem določene znamke margarine ustvarjamo srečno in toplo družino; da določeno znamko piva pijejo ljudje, ki opravljajo trdo in predvsem moško delo; da lahko z usnjeno aktovko dobimo občutek veljave v poslovnem svetu, in tako dalje v neskončnost? Te trditve so očitno in dokazljivo zavajajoče. [...] Vsaka razsodna obravnava mora ugotoviti, da velika večina oglaševanja 'izkorišča nevednost javnosti in utrjuje napačne predstave'. Oglaševanje je namenoma zasnovano tako, da zavaja razumnega potrošnika, in zato ga je treba prepovedati. Če upoštevamo, da poskuša vsa ta masa oglaševanja potrošnika prepričati, naj eno blagovno znamko zamenja za drugo, pri čemer je dejanska razlika med njima minimalna, obenem vidimo, da bi lahko s prepovedjo oglaševanja ogromno prihranili« (Hamilton 2007: 84–85).

⁴² Glede kritike tega mita ali »fetiša« (zlasti v kontekstu »družbe blaginje«) prim. Hamilton 2007: 13–38.

⁴³ »Svobodni (ali konkurenčni) trg je veliki šibolet kapitalistične svetovne ekonomije, obenem pa naj bi bil njena določujoča značilnost. Pa vendar vsak kapitalist ve, da ne bi mogel nihče nikoli doseči nikakršnega dobička, če bi bil trg res svoboden, kot to definira Adam Smith – množica prodajalcev, množica kupcev in popolna transparentnost operacij, kar med drugim pomeni, da bi vsi kupci in vsi prodajalci vedeli vse o resničnem stanju na trgu. Kupci bi namreč vselej prisilili prodajalce, da spustijo cene tako nizko, da bi komajda presegle proizvodne stroške, če ne bi bile, vsaj za nekaj časa, celo nižje od njih« (Wallerstein 2004: 176–177).

⁴⁴ »Na tekmo domnevno najspodobnejših, na selekcijo in na neoliberalizem naravnani koncepti so v zadnjem času spet *en vogue*. Kot je dokazano – naravnano na celotno družbo –, niso geni tisti, ki so osnova za razliko med ljudmi različnih družbenih slojev. Do izobraževanja, dela in do človeka vrednega življenja v takšnih modelih zato ne prispeje genetsko 'boljši', temveč samo tisti, ki se na osnovi svojega porekla, s srečo ali pa z zadostno mero neskrupuloznosti, v boju za obstanek znajo uveljaviti na račun drugih« (Bauer 2008: 156–157).

⁴⁵ Glede kritike tega mita (ki je pravzaprav srčika kapitalistične ideologije kot »objektivne iluzije«) prim. Reiman 1998: 202–205.

⁴⁶ »Model 'racionalne izbire' se je pokazal za definitivno napačnega. Škoda, ki je bila z modelom narejena pri podjetjih, vendar tudi v pedagogiki in na drugih pomembnih družbenih področjih, je občutna. Ljudje se za 'dosego cilja ne odločajo racionalno', prednost pred strategijami posameznikovega boja dajejo sodelovalnemu ravnanju. Znanost jim pri tem daje prav. Dokazano je, da lahko probleme bolje rešujemo s skupnim ravnanjem kot pa z individualnimi strategijami. [...] To naj ne bi bil argument proti individualnemu delu, temveč ga moramo razumeti kot napotek za produktivnost sodelovalnih strategij. Boljši rezultati zaradi sodelovanja sami po sebi tudi ne bi bili nikakršen protargument, temveč bi prej govorili za model 'Rational choice'. Model človeka kot 'racionalno odločujočega za dosego cilja' je napačen predvsem zato, ker zanemarja v človeku zasidrano željo, delovati zaupljivo in ustvarjati dobre odnose« (Bauer 2008: 148).

⁴⁷ Oglaševanje – sistematično in neprekinjeno čaščenje porabniškega blaga, ki nujno implicira še čaščenje bogastva (oziroma denarja kot najpomembnejšega statusnega simbola) – je nesporno (in tudi

»teatralna«⁴⁸ oglaševalska logika (npr. simbolično napihovanje banalnosti, ki naj ustvari sijaj in veličino majhnih razlik) že doobra kolonizirala tudi javno nastopanje ter delovanje državnih organov in političnih strank,⁴⁹ ki vse bolj nagovarjajo »državljanec« kakor porabnike (npr. z vsebinsko votlimi gesli, kot so »Evropa zdaj«, »Ljudje so prvi«, »Slovenija zmore več« in tako dalje) in retorično poudarjajo različnost svojih »izdelkov« (najraje z metodo »trženja osebnosti«, tj. z izpostavljanjem političnih namenov, vrednot, verovanj in okusov) v primerjavi s konkurenti (s katerimi jih praviloma družijo skupna »platforma«, npr. naklonjenost do interesov in potreb vladajočega razreda ali poslovnega sveta⁵⁰).

Sklepne opazke

Če se za konec – in čisto na kratko – najprej ozremo na tranzicijsko genezo družbene katastrofe v tukajšnjem prostoru, je ta videti kot dolga serija najrazličnejših »nategov« (oziroma prevar, goljufij, sleparij, laži, manipulacij in drugih potegavščin). Zdi se namreč, kot da bi bilo vzneseno govoričenje o državni samostojnosti, demokraciji, človekovih pravicah, narodni spravi, dih jemajoči gospodarnosti zasebnih lastnikov (ter »svetosti« njihove – pravice do – lastnine), malone božji naravi »nevidne tržne roke« (ki alkimistično pretvarja sebične interese »racionalnega ekonomskega človeka« v splošno dobro, obenem pa še pravično nagraduje uspešne in nepristransko kaznuje neuspešne), družbeni koristnosti pridobitno organizirane produkcije in tako dalje predvsem var-

globalno) uspešno, ker ni neposredno politično (v primerjavi s konceptualno metodo »pranja možganov« ali okorno ideološko propagando, značilno za avtoritarne politične režime), za nameček pa je še do te mere preprosto, da je razumljivo tudi za intelektualno prikrajšane posameznike: »Veliki kreatorji reklam so torej pravi in po svoje genialni 'intelektualci', ki so neločljivo povezani z zmagojučo diktaturo bogastva. Nobenega pravega pomena nima pomilovanja vredna bitka za bolj ali manj uravnoteženo prikazovanje volilnih reklamnih sporočil: prava volilna sporočila so vse ostalo! Milijone uporabnikov nagovarjajo, naj simpatizirajo s tistimi, ki s svetim ogorčenjem kričijo: 'Pustite nas uživati naše bogastvo!' Edina 'ideologija', ki jo izražajo, je najbolj prepričljivo sporočilo: 'Poskusite postati taki, kakršni smo mi!'« (Canfora 2006: 323).

⁴⁸ »Področje porabništva je teatralno zato, ker mora prodajalec, enako kakor dramatik, doseči, da se porabnik prostovoljno odpove nejeveri in stvar kupi. Celo prozaični Wal-Mart je tak teater, v katerem velikost in sama količina ponujenega blaga spreminjata gledalčevo-porabnikovo razumevanje stvari samih na sebi. Danes ima porabniška strast dramatično moč: lastnina je za gledalca-porabnika manj vznemirljiva kakor želja po stvareh, ki jih še nima; zaradi dramatisacije potencialnega si gledalec-porabnik želi stvari, ki jih ne more zares uporabljati« (Sennett 2008: 110).

⁴⁹ Prim. Negri in Hardt 2003: 262–263.

⁵⁰ Prim. Sennett 2008: 108–121.

ljiva dimna zavesa, za katero se je zgodilo vse tisto, kar »zares šteje«, namreč veličastna zmaga kontrarevolucije, ki »logično« implicira demonizacijo/kriminalizacijo socializma (oprostite, verjetno bi moral zapisati »totalitarizma«), denacionalizacijo, razprodajo, plenjenje in krajo družbenega ali javnega premoženja, različne (npr. pravosodne) oblike rehabilitacije morilske kolaboracije z okupatorji med drugo svetovno vojno, ponižanje dobršne večine državljanov v bolj ali manj neobogljene prodajalce »delovne sile« (podrejene surovemu diktatu »kapitala« in njegovih utelešenj v ponosnih pripadnikih nove avantgarde »delovnih ljudi in občanov«), referendumsko potrjeni vstop v Nato (tj. skrajno mračnjaško organizacijo, ki se lahko ponaša z bogato teroristično dediščino v državah zahodne Evrope,⁵¹ protipravno agresijo na Jugoslavijo⁵² in seveda z aktualnim misijonarskim delom v Afganistanu, ki je po novem tudi »naša skrb«; ha, podobno kakor tudi somalski pirati), radostno vključitev v združeno evropsko »prašičerejo«, skesano in razumevajočo (ter javno subvencionirano in sponzorirano) kohabitacijo z vatikansko državo (v državi, v mnogih vidikih pa tudi nad njo) ... Čeravno so skozi ideološko-propagandno tranzicijsko meglo redno pronicale vsakovrstne – a že kmalu pozabljene – afere (ne pa tudi škan-daloznost ustoličenja kapitalizma), se je »zgodba o uspehu« (ki je vsaj za najbolj grabežljivo in sleparsko skupino »zmagovalcev« gotovo povsem verodostojna) začela resno krhati šele z izbruhom »krize« svetovnega kapitalističnega sistema. Vsekakor dokaj pozno, morda celo prepozno.⁵³ Možnosti za politično delovanje so namreč sila (po potrebi pa verjetno tudi s silo) omejene: državna samostojnost je bedno razredčena (izpuhtela je v misteriozne višave evroatlantskih povezav), gospodarstvo je precej odvisno od tujega povpraševanja (za nameček pa še – podobno kot nacionalne in lokalne politične tvorbe – hudo zadolženo), socializem (in še toliko bolj komunizem) je tabu (pravzaprav že kar »absolutno zlo«), pozicija v vladi in pozicija na čakanju sta ideološko enoumni (ko gre za dejansko ključna vprašanja), plenici in prevaranti so v glavnem že zgledno zavarovani z »vladavino prava« ...

Vseeno pa je (bila) tukajšnja »tranzicija« dokaj benigni pojav, če jo primerjamo s trpkó usodo številnih drugih družbenih formacij, ki so se otresele avtoritarnih režimov in si izbo-

⁵¹ Prim. Ganser 2006: 11–47.

⁵² Prim. Virilio 2007: 35–59.

⁵³ Hm, morda pa je to razmišljanje vseeno preveč črnogledo: kaj pa avtocestni križ, nepregledne množice novih avtomobilov (ki so bržčas najbolj otipljiv kazalnik tranzicijske lustracije), tople in udobne garaže za pločevinaste ljubimce, prostrana parkirišča ...? Ne, vsaj tu se nismo pustili pretentati. In to sveto pridobitev (dolgotrajnih civilnodružbenih bojov in individualnih sanj) bomo branili do zadnjega diha ali kaplje krvi (no, te tekočine na – bolj ali manj hitrih – cestiščih že sicer ne manjka).

rile »demokracijo«. Nadvse poučne prikaze tovrstnih tranzicijskih procesov je Naomi Klein objavila v knjigi *Doktrina šoka*. Še posebej tragičen je, denimo, epilog odprave apartheida v Južnoafriški republiki,⁵⁴ kjer se je beli manjšini z vrsto prefinjenih zvijač – ter ob pomoči zahodnih vlad, Mednarodnega denarnega sklada, Svetovne banke in množice vsakovrstnih tujih svetovalcev ali strokovnjakov – posrečilo, da je ohranila ključne vzvode oblasti (oziroma nadzor nad najpomembnejšimi ekonomskimi viri), čeprav je državne/politične strukture prepustila Afriškemu nacionalnemu kongresu. Nova vlada se je zato morala odreči ključnim socialnoekonomskim postavkam programa (izraženega v *Listini svobode*), ki je bil petintrideset let podlaga političnega delovanja Afriškega nacionalnega kongresa, npr. zahtevi po nacionalizaciji naravnega bogastva, bank in monopolne industrije (oziroma pravičnejši udeležbi pri bogastvu te najbogatejše afriške države). Sprejela je – v tajnosti oblikovano – neoliberalno ekonomsko politiko (ki implicira krčenje javne porabe, »prožnost« delovne sile ter ohlapnejši nadzor nad finančnimi in trgovinskimi tokovi) in razprodajala državno lastnino, da bi lahko odplačevala dolgove, ki so jih zapustili nekdanji zatiralci. Posledice so bile šokantne: (a) v obdobju 1994–2006 se je število ljudi, ki živijo z manj kakor enim dolarjem na dan, podvojilo (z dveh na štiri milijone); (b) med letoma 1991 in 2002 se je stopnja brezposelnosti za črne Južnoafričane povečala s 23 odstotkov na 48 odstotke; (c) vlada Afriškega nacionalnega kongresa je resda zgradila 1,8 milijona stanovanj, vendar pa je v tem času 2 milijona ljudi svoj dom izgubilo; (č) skoraj en milijon ljudi so v prvem desetletju demokracije prisilno izselili z njihovih kmetij (zaradi česar se je število prebivalcev v barakarskih naseljih povečalo za petdeset odstotkov). Bolj ali manj podobna osleparjenja precejšnjega dela volilnega telesa so bila značilna tudi za mnoge posocialistične tranzicijske družbe. Klein opozarja na paradoks, ki se je zgodil na Poljskem, kjer je bila po volilni zmagi prav Solidarnost – politični »otrok« uporniških tovarniških delavcev – tista, ki je s »šokterapijo« dramatično poslabšala življenjske razmere dobršnega dela svoje (prevarane) socialne »baze«.⁵⁵ Bržčas najbolj razvpita – in tudi precej natančno dokumentirana – tranzicijska zgodba pa prihaja iz

Rusije. Klein⁵⁶ jo označi kot »enega največjih zločinov, kar se jih je v moderni zgodovini zgodilo proti demokraciji«. Njena sodba je ostra, a utemeljena: obetaven proces demokratizacije, ki ga je sprožil Gorbačov na začetku devetdesetih let, je namreč Jelcin – ob trdni podpori Zahoda – zatrl najprej s surovo »šokterapijo« (ekonomskim programom čikaške šole) in nato še s »Pinochetovo opcijo«, tj. državnim udarom (oziroma z odpravo ustave, razpustitvijo parlamenta ter vseh izvoljenih mestnih in regionalnih svetov v državi, neupoštevanjem odločitev ustavnega sodišča, pobijanjem demonstrantov, uvedbo policijske ure, cenzuro tiska, vojaškim – tankovskim in pehotnim – napadom na stavbo najvišjega zakonodajnega telesa ...), vse to pa je spremljala »divja«⁵⁷ razprodaja javnega premoženja. No, tako ali drugačno pljenje javnih sredstev vsekakor ni značilno zgolj za tranzicijske družbe: pomislimo samo, kako hitro, razumevajoče in predvsem darežljivo so vlade v »zrelah demokracijah« priskočile na pomoč propadlim zasebnim bankam in drugim finančnim ustanovam, kajpak z davkoplačevalskimi sredstvi.

Povzemimo glavne poante. Videli smo, da so prevare pojavno in normativno sila različne, denimo: (a) zaželene (npr. ko nam ljuba ali drugače pomembna oseba laska oziroma pripisuje lastnosti, ki jih »v resnici« nimamo, a bi jih radi imeli); (b) pričakovane (npr. ko gre za vpludno ali prijazno občevanje v medsebojnih stikih ali na javnih prizoriščih); (c) nezaželene in neformalno sankcionirane (npr. izdaja prijatelja ali čustvena in spolna nezvestoba v intimnem/ljubezenskem razmerju); (d) zgolj nemoralne, ne pa tudi protipravne (npr. laži politikov v predvolilni kampanji); (e) pravno prepovedane (npr. v civilnem ali kazenskem pravu); (f) ideološko nevtralizirane in normalizirane ali pa vsaj *de facto* – predvsem zaradi obstoječe konstelacije moči med goljufi in ogoljufanimi – ignorirane ali tolerirane. Prevare, ki se na načeloma dajo opisati z zakonskimi znaki katerega od mnogih kaznivih dejanj, je spet mogoče razdeliti v dve obsežni (in neenotni) skupini. V prvi so »kon-

⁵⁴ Za podrobnejši opis glej Klein 2009: 193–215.

⁵⁵ »Ker je vlada krčila javno porabo in so državo preplavili poceni uvozni izdelki, je brezposelnost poskočila in leta 1993 na nekaterih področjih dosegla 25 odstotkov, kar je bila huda sprememba za državo, ki pod komunizmom kljub številnim zlorabam in težavam brezposelnosti ni poznala. Celo ko je gospodarstvo začelo spet rasti, je visoka brezposelnost ostala kronična. Po najnovejših številkah Svetovne banke ima Poljska 20-odstotno – najvišjo v Evropski uniji. Za mlajše od štiriindvajset let je stanje še slabše: leta 2006 je bilo brezposelnih 40 odstotkov mladih delavcev, dvakrat več, kakor je povprečje EU. Najbolj dramatično je število ljudi, ki živijo v revščini: leta 1989 je 15 odstotkov prebivalcev živelo pod pragom revščine; leta 2003 je pod to mejo padlo že 59 odstotkov Poljakov« (Klein 2009: 190).

⁵⁶ Prim. Klein 2009: 216–241.

⁵⁷ Klein poudarja, da ni škandalozna zgolj razprodaja ruskega bogastva za ulomek vrednosti, marveč tudi dejstvo, da je bil tranzicijski plen sleparsko pridobljen z javnim denarjem: »V drznem podvigu sodelovanja med politikami, ki so razprodajali javne družbe, in poslovniki, ki so jih kupovali, je več Jelcinovih ministrov preneslo velike vsote javnega denarja, ki bi moral priti v nacionalno banko ali finančno ministrstvo, v zasebne banke, ki so jih naglo ustanovili oligarhi. Država je nato te iste banke najela, da so izvedle privatizacijsko prodajo naftnih nahajališč in rudnikov. Banke so vodile prodajo, vendar so tudi vložile ponudbo zanje – in banke v lasti oligarhov so se zanesljivo odločile, da same postanejo ponosne lastnice prej javnega premoženja. Denar, ki so ga vložile v nakup delnic teh javnih družb, je verjetno isti javni denar, ki so ga Jelcinovi ministri pri njih deponirali prej. Z drugimi besedami, rusko ljudstvo je zagotovilo denar za pljenje lastne denarnice« (2009: 229–230).

vencionalne« prevare, v drugi pa sleparije, katerih akterji so razmeroma močne (npr. premožne, vplivne ali ugledne) osebe. Obe vrsti prevar je težko odkriti (saj si prevarant navadno prizadeva ohraniti scela normalen in spodoben videz), drugo pa še posebej,⁵⁸ in to iz razlogov, ki so bolj ali manj znani (saj so nasploh značilni za kontroverzen pojav, ki se mu v angleščini reče *crimes of the powerful*): storilci so namreč dobro varovani z močjo svojega denarja in »zvez« (oziroma botrov, prijateljev, znancev ali lakajev na pomembnih položajih), vsakovrstno pomočjo strokovnega znanja, vplivom na medije, obzidjem zakonsko varovanih tajnosti ter nejasnostjo in spremenljivostjo pravil, ki določajo (ne)dopustnost ekonomskih (npr. poslovnih, finančnih in podjetniških) ali političnih praks, za nameček pa je tu na delu še vladajoča ideologija, ki številne rutinske sleparije prikazuje kot neproblematično »stanje stvari«. Toda pozor. Ko steče beseda o »nategih«, ki si jih lahko – večinoma nekaznovano – privoščijo mogočni družbeni akterji (*esteblišment*), se v ozadju pogosto zaiskri mikavna (a empirično vendarle precej vprašljiva) predstava o pokvarjenih politikih in pogoltnih poslovnežih na eni strani ter nedolžnih in poštenih »navadnih« ljudeh na drugi strani. Toda izkušnje kažejo, da so tudi pregovorno dobri »mali« posamezniki pogosto še kako dovzetni za raznovrstno podkupovanje (za kar nemalokrat zadoščajo že malovredna ali celo odurno neumna potrošniška slepila) in nagnjeni k temu, da koga (neredko nekoga, ki je v primerjavi z njimi še »manjši«) tako ali drugače nategnejo. Poleg tega pa v praksi ni povsem jasno, kje se pravzaprav začne *esteblišment*, ki že tako ali tako v splošnem ne bi mogel uspešno delovati (in napredovati) brez

⁵⁸ Vseeno pa se zdi, da se tudi prevare mogotcev navadno prej ali slej razkrijejo. Marcia Angell je to storila v zvezi s severnoameriškimi in zahodnoevropskimi multinacionalkami, ki vladajo v farmacevtski industriji. Pokazala je namreč, da se za fasado, ki ta podjetja prikazuje kot akterje, ki zavzeto iščejo vedno nova in čedalje učinkovitejša zdravila ter jih podarjajo človeštvu, skriva neprimerno grše stanje, ki ga ustvarjata pohlep in gonja za dobičkom. Ta industrija – v nasprotju z njeno javno podobo – odkrije malo zares novih zdravil (v zadnjih letih je prišla na trg le peščica zares pomembnih zdravil in še ta so temeljila na raziskavah v akademskih ustanovah, malih biotehnoloških podjetjih ali zdravstvenih inštitutih, financiranih z javnim denarjem). Za raziskovanje in razvoj namenja slabo polovico tega, kar porabi za trženje, administracijo (oziroma astronomske plače vodilnega osebja), pravne manevre za podaljševanje patentnih pravic, lobiranje zoper vladno urejanje cen, predvolilne kampanje in podkupovanje zdravnikov, ki priporočajo in predpisujejo zdravila (zato so najpomembnejša »tarča« farmacevtske industrije). Njene dobičkonosne stopnje so dosti višje od večine drugih najdonosnejših ekonomskih dejavnosti. Njeno neznansko bogastvo ji omogoča odločilen vpliv na državne organe in politične strukture (ne nazadnje pa tudi na medicinsko stroko samo). Farmaceutska podjetja si najbolj prizadevajo za proizvodnjo novih in kajpak dražjih različic že obstoječih zdravil ter za prepričevanje ljudi, naj jih jemljejo vedno več. Glej npr. Angell 2008: 27–49.

prostovoljnega sodelovanja posameznikov, ki sestavljajo *mainstream* (predvsem pa ne brez sistemskih in organizacijskih/institucionalnih »kadrov«, tj. strokovnjakov, ki so za svoje sodelovanje običajno kar spodobno nagrajani, kar v marsičem prispeva k zmanjšanju njihove motivacije za razkrivanje prevar v službenem ali profesionalnem okolju).

In nazadnje še sklepna besedica o samoprevarah. Očitno je, da so te – kot je še posebej pokazala psihoanaliza (npr. pri preučevanju obrambnih mehanizmov in nezavednih vzgibov) – pogoste in pomembne v našem vsakdanjem življenju. Dosti bolj vprašljivo pa je, kako pogoste so, kako globoko so zakoreninjene in kakšne/katere so njihove funkcije. Glede na to, da je ta problematika še precej pomanjkljivo raziskana, se ne kaže čuditi, da ostajajo tovrstna vprašanja za zdaj brez jasnih in nedvoumnih odgovorov.⁵⁹ No, morda je v zvezi s tem še najmanj sporno domnevati, da je eden od omembe vrednih virov samoprevar posameznikova težnja po tem, da bi bil opažen, sprejet, cenjen, priznan in deležen naklonjenosti.⁶⁰ Recimo: nekdo se pretvarja (in v to še sam verjame), da je (ali ima) X, ker pričakuje, da bo *eo ipso* vzbudil pozornost in odo-

⁵⁹ Evolucijska psihologija je, denimo, precej skeptična do psihoanalize, ki vendarle dopušča možnost, da razumni »jaz« dojame, kaj se pravzaprav dogaja onstran njegovega zavestnega življenja: »Gledano v celoti, je darvinistično pojmovanje nezavednega radikalnejše od freudovskega. Virov samoprevare je več, so bolj raznoliki in globlje zakoreninjene, ločnica med zavednim in nezavednim pa je manj jasna. Freud je freudizem opisal kot poskus, 'jazu vsakega od nas dokazati, da ni gospodar niti v lasni hiši, temveč se mora zadovoljiti z drobtinicami informacij, kaj se dogaja nezavedno v njegovi lastni duševnosti'. Z darvinističnega stališča s takim opisom jaz dobi celo prevelik pomen. Sliši se, kakor da bi neko sicer prisebno duševno entiteto vodili za nos. Evolucijskemu psihologu pa je prevara tako vseobsegajoča, da je vprašljiva ideja kakršnegakoli ločenega jedra poštenosti« (Wright 2008: 312–313). Še več, z vidika darvinistične psihologije je varljiva celo predstava, da »zavestno« obvladujemo svoje storitve in opustitve. Evolucijski psihologi vidijo v tovrstnih občutkih »namerno« zmoto (oziroma iluzijo, ki jo je oblikoval naravni izbor): »Stoletja so se ljudje lotevali svobodne volje z nejasnim, a močnim intuitivnim občutkom, da svobodna volja obstaja; *mi* (zavedni mi) upravljamo svoja dejanja. Zveni skoraj pregrešno, če rečemo, da je mogoče ta kos intelektualne zgodovine bolj ali manj neposredno navezati na naravni izbor – da torej ena od najbolj čaščenih filozofskih trditev ni nič drugega kakor naravna prilagoditev« (Wright 2008: 262–263).

⁶⁰ Bauer poudarja, da je tovrstna težnja najgloblji razlog vse človeške motivacije: »Vsi cilji, za katere si prizadevamo v svojem normalnem vsakdanu in ki zadevajo izobraževanje ali poklic, finančne cilje, nakupe itd., imajo z vidika naših možganov svoj globlji, nam običajno nezaveden 'smisel' v tem, da s tem nazadnje merimo na medčloveške odnose, se pravi, da si jih želimo pridobiti in jih ohraniti. Človekova prizadevanja, da bi se ga videlo kot osebnost, stojijo še nad tem, kar običajno označujemo kot samoohranitveni nagon« (2008: 31).

bravanje (ali pač kakšne druge razsežnosti družbenega položaja) v očeh »pomembnih drugih«. S kriminološkega vidika – še posebej pa z vidika družbenega nadzorstva – seveda ni problematično pretvarjanje kot tako, marveč predvsem vsebina X-a, tj. vrednostna in normativna merila, ki se uporabljajo za določitev posameznikovega statusa v družbeni skupini ali politični skupnosti. In še več, nemara je ključno vprašanje, ali (oziroma koliko) je družba zmožna vplivati na opredeljevanje »svojih« statusnih meril in se torej resnično samoupravljati (oziroma delovati kot demokratična politična entiteta v strogem pomenu). Nobenega dvoma ni, da se tovrstne norme ne oblikujejo same od sebe (in tudi z neba ne padajo). Težava pa ni le v tem, kdo ali kaj jih (po)ustvarja (in v čigavih interesih), marveč predvsem v tem, kdo naj bi jih določal, kako in na kateri podlagi.

Literatura:

- Adorno, T. W. (2007). **Minima moralia: refleksije iz poškodovanega življenja**. Ljubljana, Založba /*cf.*
- Angell, M. (2008). **Resnica o farmacevtskih podjetjih**. Ljubljana, Krtina.
- Arnold, T. W. (1972). Law as symbolism. V: Aubert, V., **Sociology of Law**. Harmondsworth, Penguin, str. 46–51.
- Badiou, A. (2008). **Ime česa je Sarkozy?** Ljubljana, Založba Sophia.
- Bauer, J. (2008). **Princip človeškosti: zakaj smo po naravi nagnjeni k sodelovanju**. Ljubljana, Študentska založba.
- Bauman, Z. (2002). **Tekoča moderna**. Ljubljana, Založba /*cf.*
- Bauman, Z. (2008). **Identiteta: pogovori z Benedettom Vecchijem**. Ljubljana, Založba /*cf.*
- Beauvois, J.-L. (2000). **Razparava o liberalni sužnosti: analiza podrejanja**. Ljubljana, Krtina.
- Canfora, L. (2006). **Demokracija: zgodovina neke ideje**. Ljubljana Založba /*cf.*
- Comte-Sponville, A. (2002). **Mala razprava o velikih vrlinah**. Ljubljana, Vale-Novak.
- Craig, D. (2009). To ravnanje je treba ustaviti, **Mladina**, št. 21, str. 28–30.
- Cuff, E. C.; Sharrock, W. W.; Francis, D. W. (1998). **Perspectives in Sociology**. London, Routledge.
- Damasio, A. (2008). **Iskanje Spinoze: veselje, žalost in čuteči možgani**. Ljubljana, Krtina.
- Felson, M. (2006). **Crime and Nature**. Thousand Oaks, Sage.
- Ganser, D. (2006). **Natova skrivna vojska**. Mengeš, Ciceron.
- Halimi, S. (2009). Denar. **Le Monde diplomatique** (slovenska izdaja), januar 2009, str. 1.
- Hamilton, C. (2007). **Fetiš rasti**. Ljubljana, Krtina.
- Heinsohn, G.; Steiger, O. (1993). **Uničenje modrih žensk**. Ljubljana, Študentska organizacija Univerze.
- Jacoby, R. (1981). **Družbena amnezija**. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Klein, N. (2009). **Doktrina šoka: razmah uničevalnega kapitalizma**. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Marx, K. (1986). **Kapital** (I. knjiga). Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Negri, A.; Hardt, M. (2003). **Imperij**. Ljubljana, Študentska založba.
- Nietzsche, F. (2004). **Jutranja zarja**. Ljubljana, Slovenska matica.
- Nietzsche, F. (2005). **Človeško, prečloveško**. Ljubljana, Slovenska matica.
- Nietzsche, F. (2005a). **Vesela znanost**. Ljubljana, Slovenska matica.
- Reiman, J. (1998). **The Rich get Richer and the Poor get Prison: Ideology, Class, and Criminal Justice**. Boston, Allyn and Bacon.
- Rogue, C. (2005). **Le travail**. Paris, Armand Colin.
- Schopenhauer, A. (2008). **Svet kot volja in predstava**. Ljubljana, Slovenska matica.
- Sennett, R. (2008). **Kultura novega kapitalizma**. Ljubljana, Založba /*cf.*
- Virilio, P. (2007). **Strategy of Deception**. London, Verso.
- Wallerstein, I. (2004). **Zaton ameriške moči**. Založba /*cf.*
- Walsh, A. (2002). **Biosocial Criminology: Introduction and Integration**. Cincinnati, Anderson Publishing.
- Wright, R. (2008). **Moralna žival**. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Deception, fraud and fraudsters: a preliminary criminological analysis

Zoran Kanduč, LL.D. Senior Research Fellow, Institute of Criminology at the Faculty of Law,
University of Ljubljana, Poljanski nasip 2, 1000 Ljubljana, Slovenia

Different forms of deception are closely connected with the profile of their perpetrators. They usually they try to disguise, in one or other way, their involvement in criminal activities, in particular in front of victims of criminal offences or agencies of formal and informal social control. Furthermore, violators of criminal law norms very often try to conceal their »criminality« even from themselves, resorting to various techniques of rationalization or »neutralization« of unlawful or immoral behaviour and thus keeping their positive self-image and self-respect. On the other hand, they also cheat the criminal justice system by giving the impression that they oppose the most serious cases of socially harmful or dangerous phenomena and their commission or omission. However, this is not all. Various deceptions and self-deceptions seem to be - to a greater or lesser extent - a constitutive element and probably also an unavoidable dimension of our individual lives and collective practices, i.e., of the perpetual reproduction of social »order«. It is not therefore surprising that we pretend that we can hardly imagine how the world capitalist system would function without continuous »cheating«, for example without a belief in the general good of economic »growth« (and competitive conflict on markets), without ever-present economic propaganda (i.e., publicity and advertising), without the objective illusion of the freedom of the sellers of labour and buyers of commercial goods, without promises of this world »deliverance« (i.e., self-realisation or undisturbed perfect pleasure) by consumer practices (in particular practices connected with one's social status or objects of imaginary constructs)... Last but not least, we are asking ourselves whether a deep, distasteful feeling of being cheated is not precisely one of the most important elements of (post)transitional or post-socialist »awareness«, connected with the widespread opinion that »we have been shamelessly fooled by the former and the new representatives of social elites« and - even worse - the impression that that they have not yet tired of doing it.

Keywords: deception, perpetrators, criminal activities, world capitalist system, countries in transition, post-socialist countries

UDC: 343.721 : 316.323.6